rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 99

Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

DE RUSSISCHE REVOLUTIE
NA 60 JAAR - B. W. SCHAPER
WAT DEED HET U? - A. ROMEIN-VERSCHOOR

SEPT. 1977 nr. 3
24e JAARGANG

rekenschap

DE UITLEENTERMIJN LOOPT AF OP:

1917

Er is iets glinsterende in mijn hart;
Tussen het zand der kleine voorgevoelens
Ligt plotseling te glinsteren stukje gruis;
Was het een felle wind die dit joeg open,
Wind van begeerte, die in mij opstak,
Wind van begeerlijkheid, het wonder feit,
Alsof ik hoorde in mijn stille hart
Oproer, o Proletariaat, over de aarde
Uw klinkend grote stem, uw sterk gejuich,
Werkers, uw adem jagend door de ruimte?

Er ligt iets glinsterende in mijn hart.

A. van Collem

uit: Opstandige liederen
1917.

INHOUD

R.T.	Editoriaal / 101
B. W. Schaper	De Russische Revolutie na 60 jaar / 103
	Verklaring Hoofdbestuur Humanistisch Verbond: de neutronenbom
A. Romein-Verschoor	Wat deed het u? / 118
B.C.	Herman Gorter / 125
A. E. Steenge	Economie en milieu / 128
P. Spigt	Notities van een lezer / 141

Humanisme en homofilie

Enkele maanden geleden is de ex-schoonheidskoningin Anita Bryant er in geslaagd de opheffing van discriminatie van homofielen te niet te doen in de Amerikaanse deelstaat Florida. Haar actie tegen opheffing van discriminatie werd gevoerd onder verwijzing naar het bijbelse scheppingsverhaal en naar de vernietiging van Sodom als straf van god voor het toelaten van homoseksueel gedrag. Het is niet voor het eerst in de geschiedenis dat van christelijke zijde deze bevolkingsgroep met bijbelteksten in de hand achtervolgd wordt. In tegenstelling tot vele andere godsdiensten heeft het christendom nooit waardering voor homoseksualiteit kunnen opbrengen. Eeuwenlang werd homoseksueel contact met de dood bestraft. In Nederland heeft in 1730 een grootscheepse homoseksuelenvervolging plaatsgevonden, die honderdtallen slachtoffers heeft gemaakt. Nederland verkeerde in een tijd van economische teruggang, die verklaard werd als een straf van god voor het toelaten van homoseksualiteit. Pas door hen op gruwelijke wijze ter dood te brengen, kon voorkomen worden dat Nederland hetzelfde lot deelachtig zou worden als het bijbelse Sodom. Onder invloed van de Verlichting en de Franse Revolutie werd in 1811 de strafbaarstelling van homoseksueel contact uit ons strafrecht verwijderd. In 1911 keert de wettelijke achterstelling echter weer terug onder invloed van katholieke en gereformeerde kringen: homoseksueel contact werd strafbaar gesteld tussen meer- en minderjarigen (art. 248-bis W.v.S.). Dit artikel is bestreden uit socialistische en liberale kringen, vooral de vrijdenkers hebben zich op dit punt verdienstelijk gemaakt. Het door de liberaal Schorer opgerichte Wetenschappelijk-Humanitair Komitee trachtte de gelijkberechtiging van homoseksuelen te bereiken, maar werd daarin fel aangevallen van vooral katholieke zijde, evenals van de kant van de N.S.B.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het W.H.K. verboden, werd homoseksueel contact (ook tussen volwassenen) strafbaar gesteld, en verdwenen vele homoseksuelen op grond van hun seksuele gerichtheid in concentratiekampen. Na de oorlog werd het C.O.C. de opvolger van het W.H.K. als emancipatiebeweging, daarbij vooral van K.V.P.-zijde op tegenwerking stuitend.

In Nederland is — in tegenstelling tot vrijwel ieder ander land — veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de oorzaken en verspreiding van achterstelling van homoseksuelen. In het algemeen blijkt men meer bevooroordeeld te staan tegenover homoseksualiteit naarmate men een lagere opleiding heeft, ouder van leeftijd is, op het platteland woont, en kerkelijk gebonden is. Omgekeerd is de aanvaarding van homoseksuelen als gelijkberechtigd het grootst in hoog-opgeleide, jonge, stedelijke, en buitenkerke-

lijke milieus. Voorts blijken ongeveer honderdduizend homoseksuelen gehuwd te zijn, waarbij de homoseksuele vrouwen duidelijk oververtegenwoordigd zijn. Tenslotte blijkt de verdraagzaamheid van de Nederlandse bevolking ten aanzien van homoseksuelen de laatste jaren aanzienlijk gegroeid te zijn. Dat brengt ons bij de vraag of een ontwikkeling als die in Florida ook bij ons een kans van slagen zou kunnen hebben. In Nederland bestaat inmiddels geen wettelijke achterstelling meer (248-bis is afgeschaft en het C.O.C. heeft inmiddels rechtspersoonlijkheid gekregen). Toch worden homofiele relaties (evenals concubinaten) nog op velerlei manieren achtergesteld, en stuiten pogingen van PvdA-, VVD- en D'66-zijde om daaraan iets te veranderen op hevige weerstand van de confessionele partijen. Ook hier dreigt het gevaar dat christelijke politiek tot zedenmeesterij en bevoogding leidt. Vooral in tijden van economische teruggang is waakzaamheid geboden, omdat bepaalde minderheden snel tot zwarte schapen kunnen worden gemaakt. De Evangelische Omroep heeft al laten zien dat ook in Nederland christelijke onverdraagzaamheid mensen klem kan gaan zetten.

Fromm heeft er terecht op gewezen dat angst voor vrijheid en afwijkend gedrag te maken heeft met de persoonlijkheidsstruktuur van degenen die zich bedreigd voelen. Mensen die denken afhankelijk te zijn van hogere machten en die niet open staan voor wetenschappelijke inzichten zijn én maken snel slachtoffers. Pas als mensen in staat zijn zelf hun eigen leven vorm te geven en anderen daarin te stimuleren, komt er een kans dat discriminatie gaat verdwijnen. Discriminatie en levensovertuiging hebben derhalve veel met elkaar te maken, niet alleen in negatieve zin (zoals in het geval van Anita Bryant) maar ook in positieve zin (zoals in dit geval met name de punten 8 en 9 van het Humanistisch Perspectief over seksualiteit en relatiepluriformiteit). Het valt te betreuren dat de Nederlandse kerken zich niet gedistancieerd hebben van deze bijbels getoonzette actie tegen gelijkberechtiging van homoseksuelen. Dit niet alleen omdat zij op grond van hun verleden iets goed te maken hebben, maar ook omdat hun Amerikaanse zusterorganisaties de betrokken actie meer of minder stilzwijgend ondersteund hebben.

Gelukkig is ook in Nederland een tegenactie op gang gekomen middels de Stichting Vrije Relatierechten, die ook op steun van het Humanistisch Verbond kan rekenen. Zo zal in oktober een nachtconcert worden gehouden met het doel een grote advertentie te plaatsen in het internationale Time Magazine. Dit klemt te meer omdat Bryant's aktiviteiten zich niet langer tot de Verenigde Staten beperken, maar ook voet aan de grond blijken te krijgen in Ierland, Spanje en Israël. Nu op grond van het scheppingsverhaal niet alleen homofielen verder achtergesteld dreigen te worden, maar ook het geven van onderricht in de evolutietheorie in het onderwijs bestreden wordt (zoals in Amerika op grote schaal gebeurt), mogen we ons gelukkig prijzen dat de humanistische beweging ook internationaal georganiseerd is, zodat christelijke onverdraagzaamheid zowel nationaal als internationaal tegenspel kan worden geboden.

R.T.

De Russische revolutie na 60 jaar

Een poging tot herwaardering

„De socialistische October-revolutie is . . . de eerste mijlpaal op de weg naar een maatschappij waar geen uitbuiting, onderdrukking, armoede of rechteloosheid bestaan. Deze maatschappij bestaat al een zestigtal jaren . . ."

(**De waarheid over de October-revolutie,** in Informatie-Bulletin U.S.S.R. in Nederland, Nr. 32, 6 augustus 1977)

Een gedenkjaar is een tamelijk willkeurig motief om aandacht te schenken aan enig historisch gebeuren. Toch is herdenken een legitieme functie van de geschiedschrijving. Her-denken in letterlijke zin, d.w.z. het her-uitvoeren van de denkprocessen, die aan een historisch gebeuren ten grondslag liggen, „reenactment", zoals de Engelse geschiedfilosoof Collingwood dat noemt, is zeker een onmisbare, zij het niet de enige voorwaarde voor een herbeleving van het verleden. Voor ons onderwerp, een historisch proces van de enorme draagwijdte, ook op geestelijk gebied, als de Russische Revolutie, een aantrekkelijke opgave, voor de niet-specialist echter veel te ambitieus. Maar iets van deze geestelijke aspiratie mag in een beschouwing voor *Rekenschap* niet ontbreken. Er wordt, naar zich laat aanzien, buiten de Sowjet-Unie aan dit 60-jarig bestaan niet zoveel aandacht besteed als tien jaar geleden, toen het halve eeuwfeest van de Russische Revolutie ook ten onzent veel belangstelling ondervond.[1] Evenmin als toen zal men ook nu veel wijzer worden van de officiële herdenkingspublicaties, die vanuit Moskou in de wereld worden verspreid. De artikelen, die tot dusver in het Informatie-bulletin van de Russische ambassade in Nederland over de geschiedenis van de Sowjet-staat verschenen, vertoonden het geijkte beeld. Het militaire aspect wordt ditmaal nogal geaccentueerd, met name ook het Rode Leger, maar de naam van de schepper daarvan, Leo Trotzki, ontbreekt. Stalin komt er iets beter af en prijkt zelfs op een van de vele foto's, zij het dan ook naamloos. Chroesjtsjow, Breznjew's onmiddellijke voorganger, komt er niet aan te pas. Aan de Februari-revolutie wordt een meer dan gebruikelijke aandacht besteed, waarbij één van de auteurs het individuele karakter van de historische feiten beklemtoont; een hoopvol teken! Voor het gehalte van het artikel over de „Waarheid over de October-revolutie" is ons motto boven deze bijdrage kenmerkend. Het blijft toch wel een bedenkelijke zaak, dat zulk een groot deel van de wereldbevolking opgroeit met een feitelijk vervalst en geestelijk verstard geschiedbeeld.

De Februari-revolutie van 1917 en haar verdere ontwikkeling tot en met de October-revolutie blijft een intrigerend historisch proces, dat juist ook in zijn individuele bijzonderheden en geestelijke aspecten ook voor onze tijd nog wel zijn waarde heeft. In een globale beschouwing van de Russische Revolutie en haar betekenis in de Wereldgeschiedenis, komen deze vaak onvoldoende tot hun recht. Daarin opereert men vooral met de algemene kategorieën van politieke en sociale aard. Maar voor de menselijke aspecten en implicaties is men

veeleer op de waarnemingen van ooggetuigen aangewezen. Journalisten als John Reed met zijn *Ten Days that Shook the World,* of M. P. Price met zijn *Herinneringen aan de Russische Revolutie,* leveren daartoe materiaal. Een minder in het Westen bekend Russisch schrijver en journalist, tevens actief deelnemer aan de gebeurtenissen van 1917, was Nicolai Soechánow, wiens mémoires over de Russische Revolutie heet van de naald, tussen juli 1918 en augustus 1921 werden opgeschreven, in 1922/23 in Duitsland in zeven delen in het Russisch verschenen, toen ook in de Sowjet-Unie verspreiding vonden en om hun vrijmoedigheid daar de nodige opschudding en een spoedige onderdrukking teweegbrachten. In 1955 verscheen een verkorte bewerking in een voortreffelijke Engelse uitgave.[2] Het is daarin, dat men een gedetailleerde, maar voor de buitenstaander toch verhelderende weergave vindt van de overweldigende stroom van evenementen van die bewogen tien maanden, van februari tot november 1917, die de wereld niet alleen „schokten", maar tot minstens onze tijd zouden invloeden.

De Februari-revolutie

Deze Soechánow, die wel de „Boswell" van de Russische Revolutie is genoemd, bevestigt, om te beginnen, de algemene opvatting, dat de revolutie van 27 februari (naar men weet eigenlijk van 12 maart, door het verschil van dertien dagen in de tijdrekening) door iedereen verwacht werd, maar toch iedereen verrastte. Zij was „onvoorbereid, maar werd historisch verwacht", schrijft de Amerikaanse Hegel- en Marx-kenner Sidney Hook in zijn *The Hero in History* (Boston, 1955), terwijl de October-revolutie „gepland was maar historisch onverwacht kwam". Verrassend is ook, dat in februari veel meer bloed vloeide dan in october. Wel voltrokken van het begin af de gebeurtenissen zich in grote verwarring. Het Voorlopige Bewind, onder leiding van burgerlijke constitutionelen als Miljoekow, was bepaald niet revolutionair. Het vond weldra als rivaal tegenover zich een Sowjet van afgevaardigden van Arbeiders en Soldaten, waarin de linkse partijen, de Sociaal-revolutionairen, Mensjewiki en Bolsjewiki, overheersten. Dit dualisme zou in wezen tot october voortbestaan, al deden zich geleidelijk in beide organen politieke verschuivingen voor. De afzetting van de Tsaar, hoewel niet zonder verwikkelingen bewerkstelligd, ontketende algemene geestdrift. Vrijwel tegelijkertijd vaardigde de Sowjet een „Order No I." uit, waarbij gekozen soldatencomité's in het leger werden ingevoerd, een „demokratisering" die op de duur vérreikende gevolgen zou hebben. Soechanow noemt haar de „enige onafhankelijke, creatieve maatregel van het Sowjet-plenum gedurende de hele revolutie".

Merkwaardig is, dat toen reeds, in de „wittebroodsweken van de Revolutie", een als dichter van die revolutie vereerde figuur als Maxim Gorki zijn bezorgdheid uitte over de excessen, die zich in de straten manifesteerden. Ernstiger was de verdeeldheid, die zich niet alleen in de Voorlopige Regering, maar ook in de Sowjet en in de relatie tussen beide organen openbaarde. Kerenski, sociaal-revolutionair van huis uit, moest als trait d'union tussen beide lichamen

fungeren, een slopende functie, die zijn positie op de duur naar twee kanten zou ondermijnen. Soechanow, met hem tevoren bevriend, kreeg al spoedig de indruk, dat deze uiterst actieve, maar ook nerveuze figuur, tegen de spanningen niet opgewassen zou blijken. Hij miste bij hem bovendien een creatieve idee omtrent de verdere revolutionaire ontwikkeling en verdacht hem tevens van Napoleontische aspiraties.
Aan constructieve ideeën schortte het trouwens ook bij de Sowjet. De socialistische partijen daarin werden aanvankelijk nogal gehandicapt door de afwezigheid van vele hunner leiders in Siberië of het buitenland. Vooral de Bolsjewiki misten hun leidslieden, die eerst uit de gevangenis of ballingschap moesten terugkeren. Al gingen zij zich al spoedig aan allerlei demagogie te buiten, waarbij Molotov in deze faze als gangmaker optrad, in meerderheid aanvaardden zij voorlopig een modus vivendi tussen de Sowjet en het burgerlijke Voorlopig Bewind. Kamenew was een van de gematigden onder hen; maar ook Stalin, die op Soechanow weinig indruk maakte („grauwe vlek" — *grey blurr* in de Engelse vertaling — noemt hij hem, wat de latere dictator wel niet ontgaan zal zijn), hield zich gedekt.
De terugkeer van de „leiders" bracht wel verandering, maar niet altijd verbetering. Alleen al de wijze waarop een aantal hunner, en dat niet alleen Lenin c.s., maar ook mensjewiki als Martow, met Duitse medewerking (de Geallieerden weigerden!) naar Rusland kwamen, schiep problemen.[3] Bovendien hadden zij nogal eens moeite zich aan het revolutionaire klimaat aan te passen.
Dat geldt ook voor Lenin, van wie trouwens te weinig vermeld wordt, dat hij kort vóór zijn terugkeer tegenover een groep jonge socialisten in Zwitserland verklaarde, wel in een revolutie te geloven, maar niet in een socialistische, althans nog niet tijdens zijn leven. Lenin's optreden bij zijn terugkeer in Rusland begin april, verraste door zijn radikaal polariserende houding, op het onbeschofte af bij de officiële ontvangst in het Finland-station, maar ook in de eigen kring der Bolsjewiki en in de Sowjet. Hij betoonde zich een volstrekte tegenstander van alles wat tot dusver was verkondigd en tot stand gebracht en eiste de onmiddellijke macht op voor een Sowjet van afgevaardigden van arbeiders, soldaten en landarbeiders (niet „boeren", zoals Soechanow opmerkte). De enige onder de leidende figuren, die hem aanvankelijk bijviel, was de latere minister en diplomaat Alexandra Kollontai. Maar Soechanow geeft eerlijk toe, dat hij en Miljoekow, die hem dienaangaande polste, zich toen vergisten in de mening, dat althans déze Lenin noch de revolutie, noch de massa's, noch de Sowjet en zelfs niet eens zijn eigen Bolsjewiki ooit voor zich zou winnen.
Lenin's zgn. „April-thesen" corrigeerden niet de indruk van een „roekeloos anarcho-oproerig systeem", waarin Soechanow zijn oordeel over Lenin's ideeen samenvatte. Maar hij had wel begrip voor de genialiteit, waarmee Lenin spoedig de massa's manipuleerde, die „brede, proletarische boeren-massa's die enkel de tsaristische zweep als leermeester hadden gekend". De Bolsjewiki zouden, volgens hem, gedwongen zijn te kiezen tussen òf de oude sociaaldemokratische beginselen en de Marxistische wetenschap, maar zonder Lenin

en zonder de massa's, òf Lenin en de massa's, met overboord gooien van de vaak onbegrepen Marxistische beginselen. Lenin, die zich een der getrouwe exegeten van de leer van Marx en Engels waande, zou het met deze diagnose allerminst eens zijn geweest. Wij zullen ons niet in de Marxistische disputen mengen, die ook tijdens de revolutie voortgingen en waaraan Lenin zijn „Staat en Revolutie" wijdde, toen hij tijdelijk moest onderduiken. Aan het eind daarvan verzucht hij zelf, dat het „aangenamer en nuttiger is de 'ervaringen der revolutie' door te maken, dan over ze te schrijven". Lenin's historische betekenis ligt dan ook stellig meer in zijn politieke leiderschap dan in zijn wetenschappelijke arbeid, hoeveel bibliotheken men ook met werken van en over hem nog mag vullen.[4] In politieke *feeling*, besluitvaardigheid, doortastendheid, maar ook meedogenloosheid, kon Lenin al zijn rivalen in zijn zak steken, al heeft de weldra ook opgedoken Trotzki hem wel eens over impasses moeten heen helpen.
De oudere Mensjewiki, die terugkwamen, zoals de veteraan Plechanow en de evenzeer algemeen vereerde Martow, in het verleden met Lenin aan de „Iskra" verbonden, konden zich nauwelijks doen gelden. Vooral de laatste, bij wie Soechanow zich aansloot, is, naar het woord van Trotzki, „aan de Revolutie ten gronde gegaan". Zij misten het contact met de massa's, terwijl ook hun Marxistische concepties, die een ontwikkeling naar het socialisme *via* een burgerlijke étappe, zij het dan in voortdurende strijd daarmee, voorzagen, het voluntaristische activisme van Lenin met zijn leer van de „proletarische voorhoede", misten. Lenin was, al zijn Marxistische polemieken ten spijt, in wezen een typische Blanquist. Zijn lievelingsleus was aan Napoleon ontleend: „On s'engage et puis . . . on voit" (men begint en dan . . . zal men wel zien). Of, in Lenin's eigen woorden in 1917: „De greep naar de macht is het doelwit van de opstand. De politieke taak zal zich manifesteren nà die greep". Zo had ook de Franse Jacobijn Blanqui n.a.v. de eindeloze disputen over de toekomstige samenleving tussen communisten en anarchisten, als „reizigers aan de oever van een rivier", in zijn tijd gezegd: „Zij willen de kwesties oplossen, aleer het obstakel te passeren. Wel, laten we eerst oversteken, we zullen dan wel verder zien!" Lenin zou er alleen aan toevoegen: maar wel op het juiste moment.

Bewogen zomermaanden

Dat was voorjaar 1917 nog niet in zicht, al begon de temperatuur spoedig op te lopen. Excessen deden zich voor, opgeblazen door de burgerlijke pers. Er waren inderdaad plunderingen en brandstichtingen in de steden; nog meer op het platteland, waar de boeren, vooruitlopend op de beloofde, maar niet uitgevoerde landhervorming, het recht in eigen hand namen. Het onbetrouwbaarste element vormden de soldaten, die deserteerden en vaak tyranniek optraden. De oorlogskwestie was van het begin af een heet hangijzer, al merkte Soechanow, zelf een „Zimmerwalder", dat onder de soldaten aanvankelijk de stemming nog zeer anti-Duits en tegen een eenzijdige vrede was. De oorlogspolitiek van Miljoekow, die het nog op Konstantinopel en de Zee-engten voorzien had, leid-

de echter tot heftige botsingen, die zijn heengaan tot gevolg hadden.[5]
Begin juni kwam het eerste Al-Russische Sowjet-congres in Petrograd bijeen. De Bolsjewiki vormden daarin nog een betrekkelijk kleine minderheid, 105 op een totaal van 777. Desniettemin verklaarde Lenin toen reeds uitdagend, dat zijn partij desnoods als minderheid bereid was alleen de regering op zich te nemen. De meerderheid van Sociaal-revolutionairen en rechtse Mensjewiki bleef echter in de bestaande coalitie met de burgerlijken in de regering, waarin hun aandeel nu versterkt werd. Iemand als Tsjernow, de leider der Sociaal-revolutionairen, een typische „populistische" partij, vooral op het platteland steunend, was te zeer „littérateur" om machtspolitiek te bedrijven. „Neem de macht, hondenzoon, als we je die aanbieden!", werd hem in een kritische situatie toegesnauwd. Lenin had zulk een opwekking niet nodig.
In juni en juli kwam het tot demonstraties, die duidelijk onder invloed van de Bolsjewiki stonden en een dreigend karakter tegen de regering aannamen. Vooral die van 3 en 4 juli waren een soort krachtmeting. Daarbij verschenen, naast de arbeiders van de Poetilow-wapenfabrieken, ook een 10 à 20.000 matrozen, soldaten en arbeiders uit Kronstadt, gewapend en wel. Zij zetten regelrecht koers naar het Khesinskaya-paleis, toen domicilie van de Bolsjewiki. Deze waren echter niet gereed de leiding op zich te nemen. Lenin weifelde, niet voor de eerste maal. Het kwam tot schietpartijen en plunderingen. Chaos dreigde. Een regenbui bracht tijdelijk een afkoeling. In de avond echter nieuwe consternatie, ditmaal bij het Taurische paleis, waar de Sowjet vergaderde. Trotzki behoedde daar Tsjernow voor molestatie. Een Poetilow-arbeider, volgens Soechanow een „klassieke sansculotte", hield de voorzitter, Tsjcheïdze, zijn geweer onder de neus en eiste voldoening van de arbeiderseisen, o.a. de afzetting van de „tien kapitalistische ministers", w.o. Kerenski. Hij liet zich evenwel afpoeieren met een manifest, hem door de voorzitter in de handen gestopt, dat allen verzocht naar huis terug te keren, Ook de Kronstadters keerden onverrichterzake huiswaarts.
Die 4de juli, toen de regering fronttroepen naar Petrograd liet komen, bracht wel een „omslag". De Bolsjewiki werden nu vervolgd, hun orgaan, de „Prawda" vernield; Lenin, belasterd van Duitse corruptie, dook onder in Finland; Trotzki en Loenatsjarski werden o.a. gearresteerd. Kerenski trad nu op als premier. Curieus is het verhaal, dat Loenatsjarski op de avond van 4 juli aan Soestanow deed: in de nacht van 3 op 4 juli was wel degelijk een *coup* beraamd; Lenin, Trotzki en hij, Loenatsjarski, zouden een driemanschap vormen, maar Lenin kwam 's ochtends te laat om de Kronstadters op te vangen en te leiden. Loenatsjarski en ook Trotzki hebben dit verhaal jaren later tegengesproken en Soechanow neemt die tegenspraak in zijn boek op, maar laat het oordeel aan de historie.
Ondertussen spitsten de tegenstellingen zich toe, mede onder invloed van de débâcle van een luid gepropageerd offensief aan het front. Kerenski poogt het moreel op te krikken door een plechtige Staatsconferentie in Moskou, die echter tot een confrontatie van hem met de opperbevelhebber Kornilow leidde,

waarin beiden dictatoriale aspiraties aan de dag legden. Deze rivaliteit liep uit op een botsing toen Kornilow, na bewuste prijsgave van Riga aan de Duitsers, met een opmars naar Petrograd dreigde om de Bolsjewiki te vernietigen en ook aan de Sowjet van arbeiders- en soldaten-afgevaardigden een einde te maken (1 sept.). Dat ging Kerenski, die trouwens merkte, dat de rechtse *coup* ook tegen hem gericht was, te ver. Hij zwenkte nu zijnerzijds weer naar links, ontsloeg Kornilow en klopte nu zelfs bij de Sowjet om steun aan tegen de dreigende opmars van de ontslagen opperbevelhebber.
Hier ligt weer een duidelijke en misschien beslissende wending. De Sowjet stelt een Militair Revolutionair Comité in en daarin spelen spoedig de Bolsjewiki, hoewel een minderheid, een hoofdrol. Zij hadden reeds eerder, bij de gemeenteraadsverkiezingen voor Petrograd, hun groeiende aanhang (33 procent) bewezen, ondanks alle vervolging. Nu waren zij het, die de massa's, soldaten, arbeiders van de Poetilow-fabrieken, matrozen van Kronstadt bij duizenden mobiliseerden om Petrograd te verdedigen. Het offensief van Kornilow mislukte zelfs zonder veel strijd; Kornilow werd met zijn staf gevangen genomen, maar wist later zelf te ontsnappen. De Bolsjewiki, die zich tegen Kerenski bleven afzetten, ontketenden nu een enorme agitatie over het hele land. Hun demagogie nam vormen aan, die Soechanow verschrikten. Leuzen als: onmiddellijke verdeling van het land onder de boeren, arbeidersbestuur over de fabrieken en vooral, onteigening van de „rijken", waren volgens hem meer gericht op een „lompen-proletariaat" dan op klassebewuste arbeiders, om nog maar te zwijgen van zulke opwekkingen als om brood en kleren bij de rijken te laten requireren door comité's van „soldaten, matrozen en werkende meisjes", waarmee Trotzki, inmiddels vrij gekomen en voorzitter van de Petrogradse Sowjet geworden, opereerde. Daartegen kon het Marxisme van Martow en andere linkse Mensjewiki, volgens Soechanow, bepaald niet op. Het kwam trouwnes in september tot honger-oproeren en zelfs tot pogroms, landverdelingen met moord en brand gepaard gaande en slechts ten dele onderdrukt. Daarbij kwam, dat het front op volledig instorten stond.

De „Rode October"

Begin october kwam een Voor-Parlement bijeen, nogal willekeurig samengesteld en machteloos. De Bolsjewiki verlieten reeds de eerste zitting, nadat Trotzki onder enorm kabaal in feite de burgeroorlog had aangekondigd. Op 10 (23) october kwam Lenin, die reeds eerder uit zijn schuilplaats gewaarschuwd had, dat de tijd „rijp" was, naar Petrograd. Dan wordt in een strikt geheime nachtelijke vergadering van het Centrale Comité van de Bolsjewiki besloten, dat men zo spoedig mogelijk, maar in elk geval vóór het Tweede Al-Russische Sowjet-congres, dat op 25 october (7 nov.) bijeen zou komen, tot de gewapende opstand zou overgaan. Alleen Kamenew en Zinovjew stemden, ondanks de zware druk van Lenin, tegen. De bijeenkomst vond plaats in de woning van niemand minder dan . . . Soechanow, die, in volslagen onwetendheid door zijn reeds bekeerde vrouw uit huis was geloodst. Twee dagen later

werd door de Bolsjewiki een eigen militair-revolutionair comité opgericht onder leiding van Trotzki, dat weldra over een strijdmacht van 12.000 Rode Gardisten en 30.000 soldaten, alsmede over de Poetilow-fabrieken en de Oostzee-vloot kon beschikken. De regering kon daartegenover in Petrograd slechts 700 kadetten en een „Amazonen-bataljon" van boerenmeisjes stellen.
Merkwaardig is dan weer, dat zich in de laatste dagen voor de uitbarsting een hele pers-polemiek ontspon, niet alleen tussen Linkse Mensjewiki en Bolsjewiki, maar ook bij de laatsten onderling, waarbij Lenin fel van leer trok tegen Kamenew en Zinovjew, die de opstand bleven ontraden. Soechanow wijst daarbij op een zwakke plek in het betoog van de Bolsjewiki. In hun pers verwezen zij telkens naar Marx' „Revolutie en Contra-revolutie in Duitsland", n.a.v. de revolutie van 1848. Daarin noemde Marx twee voorwaarden voor een opstand: „onderneem die niet zonder volledig voorbereid te zijn op de gevolgen, en eenmaal begonnen aan een revolutie handel dan met de grootste vastbeslotenheid en als aanvaller". Aan dat laatste zou het niet liggen, al poseerden de Bolsjewiki liefst als „verdedigers van de Revolutie". Maar wat de „gevolgen" betreft, met name wat te doen met de staat die zij zouden veroveren onder het parool „Alle macht aan de Sowjets", maar in feite aan het Centrale Comité van de partij, daarover bezaten de Bolsjewiki enkel wat goedkope leuzen en slagzinnen, ten dele aan de Sociaal-revolutionairen of zelfs aan de anarchisten ontleend. Een program, hoe het bestuur over te nemen, te organiseren en te garanderen, hoe de economie in te richten en te oriënteren, bezaten ze niet — ook niet in Lenin's „Staat en Revolutie", toen nog niet gepubliceerd en in feite een verzameling citaten van Marx en Engels over de Parijse Commune, met wat polemieken tegen Kautsky en andere „renegaten". Dat nu was, volgens Soechanow, onverantwoord, ook en juist voor Marxisten. Maar de geschiedenis voltrekt zich nu eenmaal zelden volgens het boekje!
Over de eigenlijke October-revolutie valt hier niet uit te weiden. Zij voltrok zich, althans in Petrograd, in nog geen drie dagen, van 's avonds 24 tot 26 october (6-8 november). ditmaal geheel volgens Lenin's recept in een brief aan de Centrale Uitvoerende Raad van 21 october: „Het succes van zowel de Russische als de wereld-revolutie hangt af van twee of drie dagen strijd". Er moet hier met enkele impressies worden volstaan, voornamelijk op grond van het verhaal van Soechanow en dat van John Reed, die op de hoogtepunten en centrale plaatsen wel present waren. Veel is voldoende bekend, b.v. het in die dagen, althans in Petrograd, geringe bloedvergieten, in tegenstelling tot de Februari-revolutie en zelfs tot de Juli-dagen. In tegenstelling ook tot Moskou, waar er meer weerstand was en het Kremlin o.a. gebombardeerd werd — tot wanhoop van volkscommissaris Loenatsjarski, die in tranen uitbarstte en (althans tijdelijk) zijn ambt uit protest neerlegde. Bij Soechanow krijgt men de indruk, dat veel afhing van het toeval en dat enige doortastendheid op kritieke momenten van regeringszijde de zaak zou hebben kunnen doen mislukken. Maar de regering in Petrograd was de kluts kwijt — de ministers lieten zich in het Winterpaleis gevangen nemen, de socialisten incluis, ondanks protesten in de Sowjet. Kerenski wist te

ontvluchten, maar de troepen, die hij bij Petrograd verzamelde, waren spoedig verslagen of ontzenuwd; hij zelf vluchtte naar Engeland.
Toch liep ook bij de opstandelingen niet alles van een leien dakje. Er waren strubbelingen met de Spoorweg- en de P.T.T.-mannen. Op het Al-Russische Sowjet-congres, dat op 25 october (7 nov.) geopend werd, leek het aanvankelijk voor de Bolsjewiki mis te gaan. Martow wist een resolutie aangenomen te krijgen voor een vreedzame oplossing op basis van een demokratisch eenheidsfront. Maar de debatten liepen weldra zo hoog op, dat Martow c.s. (waaronder zeer tot zijn spijt ook Soechanow) het Congres verlieten, spoedig door andere fracties gevolgd. Zij werden door Trotzki naar „de mestvaalt der geschiedenis" verwezen. Diezelfde middag nog proclameerde het Congres de val van de regering en de overneming van de macht door de Sowjets.
Soechanow had willen blijven om de Bolsjewiki niet te isoleren. Overigens liep ook na deze scheiding der geesten nog iedereen overal in en uit, in het Smolny, sinds enige tijd het Bolsjewistisch hoofdkwartier, en in het Sowjet-congres. Soechanow luisterde daar naar de grote redevoeringen van Trotzki en van Lenin en liet de massale explosies van revolutionaire geestdrift over zich heengaan, zag de petten telkens de lucht in gaan en luisterde naar de Internationale en de Hymne aan de Gevallenen aan het slot.
Soechanow had geen hoge dunk van de deelnemers aan het tweede Al-Russisch Sowjet-congres, grotendeels door de Bolsjewiki gerecruteerd. Heel wat anders dan de intelligente Petrogradse en ook de Moskouse arbeiders kwam hier bijeen een „rauw en onwetend volkje uit obscure hoeken en gaten gekropen, wier toewijding aan de Revolutie uit wrok en wanhoop voortkwam en wier *Socialisme* was honger en een ondragelijk verlangen naar rust. Geen slecht materiaal voor experimenten — maar die experimenten zouden riskant zijn". Maar aan het slot van Lenin's grote rede over oorlog en vrede op 26 october (8 nov.) wordt ook onze Boswell-Soechanow toch meegesleept, evenals de zo skeptisch door hem beoordeelde Congresgangers.
„Het hele Presidium, Lenin voorop, zo vertelt hij, stond overeind en zong met opgewonden, geëxalteerde gezichten en vlammende blikken. Maar de gedelegeerden waren nog interessanter, zij waren compleet opgeleefd. De ommekeer was gemakkelijker gegaan dan de meesten hadden durven hopen; zij scheen reeds voltrokken. Besef van het succes verspreidde zich; de massa's werden vervuld van het geloof, dat alles ook in de toekomst goed zou gaan. Zij begonnen overtuigd te raken van het op handen zijn van vrede, land en brood en zij voelden zelfs een zekere bereidheid bij zich opkomen, voor hun nieuw verworven rechten pal te staan.
„Applaus, hoera's, petten in de lucht!
Maar ik geloofde niet in de overwinning, het succes, de *gerechtvaardigheid* of de historische missie van een bolsjewistisch regime. Achterin de zaal gezeten zag ik de plechtigheid aan met een bezwaard hart. Hoezeer begeerde ik mij aan te sluiten, mij met de massa en haar leiders in één enkel gevoelen te verenigen. Ik kon het niet . . ."

Met het bericht van Kerenski's militaire nederlaag besluit Soechanow zijn mémoires. De slot-alinea's klinken misschien wat plichtmatig bij deze anders zo kritische en vrijmoedige verslaggever. De liquidatie van Kerenski voltooide de October-revolutie. Moskou was nog een arena van bittere strijd en de vijanden van de Bolsjewiki waren nog lang niet zover, hun wapens neer te leggen. Maar er was nu in het Smolny één verenigde en ondeelbare regering van de republiek en haar gewapende vijanden waren rebellen en niets anders. De revolutie, die een proletarische partij aan het hoofd van een eerste rangs-wereldmacht had geplaatst, was voltooid. Een nieuw hoofdstuk was geopend in de beweging van de arbeidersklasse over heel de wereld en in de historie van de Russische staat.[6]

Een gigantische sprong in het duister

Inderdaad, de Russische October-revolutie was een keerpunt in de geschiedenis, niet alleen van de arbeidersbeweging en de Russische staat, maar van de hele mensheid. Er was nog veel „bittere strijd" te voeren. In die verdere strijd zouden bepaalde trekken, strijdmethodes en organisatie-vormen zich uitkristalliseren en verharden, die hun littekens en erfelijke belasting in de Russische samenleving zouden nalaten. In een niets en niemand ontziende machtsstrijd, naar binnen en naar buiten, zich teweer stellend, zouden terreur en wapengeweld tot haar wezenstrekken gaan behoren.

Dit proces zette reeds in november in met een verbod van alle niet-bolsjewistische pers-organen, waarover in de partijtop trouwens nog verwoed gestreden werd. Spoedig volgde een verbod van alle burgerlijke partijen. De lang verbeide Constituante, waarin de Bolsjewiki een duidelijke minderheid (183, tegen 412 Sociaal-revolutionairen) bleken te bezitten, werd na één dag ontbonden. Reeds eerder was de Tsjeka ingesteld als instrument van de „rode terreur", die in 1918 na enkele aanslagen door Lenin officieel werd geproclameerd.

in de burgeroorlog en de aanvallen van het buitenland, waarin het regime, ondanks een zeer vernederende vrede met Duitsland, van alle kanten belaagd werd door de legers der witgardisten en door de interventie der mogendheden, geraakte het nieuwe Rusland aan de rand van de afgrond. Na de beëindiging van de wereldoorlog was die, toen verhevigde interventie, minder dan ooit gerechtvaardigd en voerde zij vele Russische patriotten tot de rijen van het Rode Leger. Door een ongelooflijke krachtsinspanning, ten koste van honderdduizenden levens en dankzij de offers der getrouwen, maar ook de blunders der tegenstanders, wist het Bolsjewisme zich te handhaven. In de loop van 1921 was de militaire bedreiging bedwongen; tegelijk werd ook de interne belaging, uit de kring van de door het Oorlogscommunisme teleurgestelde, rivaliserende socialistische en anarchistische groeperingen, met geweld onderdrukt. „Kronstadt", de door het Rode Leger meedogenloos onderdrukte opstand van dezelfde matrozen, die eens de Revolutie met hun kanonnen hadden ondersteund, werd een soort symbool van de dialektiek van de Revolutie. Reeds werd in april 1919 tegen de binnenlandse vijand het eerste dwangarbeiderskamp, uitgangs-

punt van wat onder Stalin tot de Goelag-archipel zou uitgroeien, ingesteld. Ondertussen was de verwachte „wereldrevolutie" een illusie gebleken, maar werd wel de Derde Internationale Komintern opgericht en onder straffe Russische leiding gesteld. Zij proclameerde tevens de strijd tegen het imperialisme over de hele wereld.
Toen Lenin in 1922 zijn eerste beroerte kreeg, waren de hoofdelementen en kontouren van het nieuwe Russische bestel, de kern-ingrediënten en karaktertrekken van het Bolsjewisme en zijn methodieken, kortom was het Sowjetmodel van een nieuwe maatschappij uitgekristalliseerd en in zijn oriëntatie, zijn „generale lijn", ondanks alle zwenkingen en verschuivingen, vastgelegd. De wereld zou er voortaan anders uitzien. „On s'engage et puis . . . on voit", maar dat laatste werd Lenin, die januari 1924 aan een vierde beroerte bezweek, maar zeer ten dele vergund.
Wat deze gigantische sprong in het duister — want dat is de October-revolutie, ondanks alle Marxistische, Leninistische, Trotzkistische of Stalinistische rationalisering toch in wezen geweest — voor de rest van de wereld in de 20ste eeuw betekend heeft, laat zich niet in enkele zinnen samenvatten. Het minste wat men ervan zeggen kan is, dat zij een voortdurende bron van onrust en beroering in alle delen van die wereld heeft gevormd en tegelijk, door de verstarring en verkramping van haar structuren en haar geestelijke inhoud, de voortgang naar een vrijer en vreedzamer wereldorde meer heeft vertraagd en geblokkeerd dan bevorderd. En dat ten koste van het welzijn en de mogelijkheden tot een rijker cultuur en gemeenschapsleven van de door haar beheerste naties.
De Russische Revolutie mag, zowel bij haar geboorte in 1917 als in de wisseling der tijden, voor tallozen voor korter of langer duur een inspiratie, een droombeeld, een heilsideaal zijn geweest, wie nuchter beziet wat er van haar in de wereld geworden is, kan op haar als niet veel anders dan een fata morgana of een langdurige hallucinatie terugzien. Er is geen reden, de Russische Revolutie na 60 jaar als een zegen voor de mensheid te herdenken.

Tragische tweeslachtigheid

Een her-overdenking, zoals in het begin aangeduid, kan zich bij de beperkte opzet van deze beschouwing wellicht, op grond van het voorafgaande, het best beperken tot enkele hypothesen. Is de — gezien alleen al de miljoenen mensenoffers die zij vergde — rampzalige ontwikkeling van de Russische Revolutie niet, behalve aan de vaak blinde woede der reactie, ten dele ook te wijten aan het feit, dat zij zich voltrok onder de signatuur van een maatschappij-theorie, een sociale heilsleer, die zich alleen in een wanhopige situatie, het door oorlog en wanbeleid uitgeputte Rusland van 1917, en in een vergroofde, maar door fanatisme geladen vorm (die van het Leninisme), kon realiseren? De Mensjewiki waren theoretisch geschoolder en dogmatischer Marxisten dan de Bolsjewiki, maar werden door de tegenstrijdigheden in de dialektiek van een wetmatige onvermijdelijkheid en een voluntarische dynamiek geremd. Daarin zag de rechtlijniger en simpeler interpretatie van Lenin, wiens hele leven en denken

op revolutionaire actie was ingesteld, geen enkele belemmering; integendeel. Niet voor niets wordt in het, in ons motto aangehaalde, artikel scherp stelling genomen tegen elke poging, de onvermijdelijkheid en wetmatigheid van de „socialistische" revolutie te miskennen. Daarmee zou immers niet alleen de „wetenschappelijke" fundering aan die revolutie ontvallen, maar ook haar inspiratie als model voor alle „verworpenen der aarde" aan kracht inboeten.
Jaap van Praag heeft dan ook terecht het Leninisme eens consequenter genoemd dan Marx, omdat het een faze wilde overslaan, in strijd met de ware leer. Maar Van Praag vond dit Leninisme tevens on-humanistischer. Dat was, omdat in de Russische situatie de mens het meest beantwoordde aan Marx' conceptie van een in diepste zin door de honger bedreigd wezen. Wij hebben gezien, hoezeer deze honger in 1917 de massa's voortdreef — de honger, de angst en de wrok. Daaruit kan een heroïsche strijd worden gevoed, maar deze kon in de Russische sociale en politieke kontekst van 1917 alleen als een, door geen enkele norm beheerste en beperkte, klassenstrijd worden gevoerd. Daaraan ontbreekt evenwel een, boven die „honger" uitstijgende, bevrijdende en emanciperende werking, die in het Marxistische denken aan de revolutie wordt toegedacht.[7]
Men kan het tweeslachtig karakter van de Russische Revolutie ook eenvoudiger illustreren. Elke socialist van mijn generatie heeft wel eens de bekoring of verleiding van de Russische Revolutie ondergaan. Ik denk b.v. aan het beeld, dat de Engelse historicus Christopher Hill, een gematigd Marxist, aan het eind van zijn eenzijdig maar toch instructief werkje over *Lenin and the Russian Revolution* (Londen 1950) daarvan opriep. Het was het verhaal van een Sowjet-commissaris: hoe de boeren in het verre Siberië hem vroegen wat er waar was van de geruchten, dat er een partij was in Rusland, die het land aan de boeren wilde geven en welk een opwinding er onder hen ontstond bij de gedachte, dat er iets nieuws was gebeurd, waardoor zij een beter leven tegemoet zouden gaan. Zo iets kan de lezer met veel verzoenen. Wat die boeren niet konden bevroeden, maar wat Hill kon weten, was de oceaan van ellende, die deze strijd met name ook over die boeren zou uitstorten.
Een ander beeld ontleen ik aan de brieven, die een van de edelste geesten van het Russische socialisme, de geweldloze anarchist Peter Kropotkin, in 1920 aan Lenin zond, toen hij naar een oord, veertig mijlen ten noorden van Moskou, was verbannen. Daarin bracht hij Lenin op de hoogte, onder welke nood de gewone man tijdens de burgeroorlog gedwongen was te leven of te sterven. Daarin protesteerde hij tevens tegen het besluit van de Sowjet-regering, gijzelaars van de tegenpartij, links en rechts, te nemen en die eventueel „zonder genade" te executeren. Een „terugkeer tot de ergste periodes uit de Middeleeuwen en de godsdienstoorlogen . . . onwaardig voor mensen, die aan een toekomstige samenleving in een nieuwe gemeenschapsorde wilden bouwen". Volgens Kropotkin zou, als de situatie niet verbeterde, het woord „socialisme" evenzeer een vloek worden, als de idee der „gelijkheid" veertig jaar lang na de heerschappij der Jacobijnen was geweest. Dat belette dezelfde Kropotkin echter niet, de

arbeiders in het Westen op te roepen, de gewapende interventie in de Russische burgeroorlog met alle middelen te stuiten.[8]
Die twee beelden kunnen in elk geval een indruk geven, door welke tegenstrijdige verwachtingen en ervaringen de Russische bevolking in 1917 en volgende jaren werd verscheurd.

Balans na 60 jaar

Wanneer men per saldo aan het eind van de zestig jaren, waarin het Bolsjewisme sedert de Russische Revolutie de ontwikkeling van de Russische samenleving heeft bepaald, de balans opmaakt, is de slotsom allerminst een doorslaand succes. Men behoeft voor zulk een oordeel niet de vaak indrukwekkende resultaten op het gebied van de industriële en technologische ontwikkeling, de ruimtevaart incluis, de opheffing van het analfabetisme en de expansie van het onderwijs, de gezondheidszorg of de verstedelijking en woningbouw te kleineren, om zich tóch af te vragen: verzoenen die resultaten ons met al die offers aan mensen, al die dwang en opdrijving met materiële en geestelijke middelen, al dat vallen en opstaan, waarmee deze lange weg, zo vaak en voor zovelen een lijdensweg, werd afgelegd? Waarbij we geen ogenblik de voortdurende dreigingen en pogingen tot vernietiging uit de omringende wereld willen vergeten, hoewel ook die ten dele een reactie op het eigen optreden was, de fatale Tweede Wereldoorlog inbegrepen. Maar is de gestalte, die de Russische samenleving heeft aangenomen, met haar nieuwe „heersende klasse", haar partij-establishment en haar bureaukratische hiërarchie, haar door conformisme verstarrend en soms verstikkend geestelijk klimaat en haar nog altijd onmisbaar terreur-apparaat, die zestigjarige beproeving waard geweest? Waarbij tegenover de industriële successen de agrarische ontwikkeling in collectivistische zin tot op de huidige dag een erkende mislukking is gebleven. Terwijl de nog bestaande particuliere land- en tuinbouw, die over anderhalf procent van de grond beschikt, in méér dan een derde van de behoeften aan vlees, melk, groenten, aardappelen en eieren voorziet, zijn de befaamde sowchozen en kolchozen, die 98 procent van de grond tot hun beschikking hebben, op dit gebied zozeer tekort geschoten, dat men thans schoorvoetend, tegen de eigen ideologie in tot een bevordering van het door de bevolking plichtmatig gehate particulier initiatief moet overgang om in een nog altijd onvoldoende bevrediging van deze levensvoorwaarden te kunnen voorzien. (NRC-Handelsblad, 13-8-'77)
Daarbij heeft zich in de „klassenloze", maar allerminst van allerlei privileges verschoonde, Sowjet-samenleving zoveel conflictstof tussen allerlei groepen en instellingen, tussen administratie en leger, export- en consumptie-belangen, tussen de generaties ook opgehoopt, dat men een nu eenmaal onvermijdelijke aflossing van de wacht, thans door een 70-jarige, allerminst briljante, steeds meer opgevijzelde top-figuur bekleed, met angst en beven tegemoet ziet. In de kring van bezorgde Kremlinologen is men daarom geneigd, de huidige heersende, verburgerlijkte en door en door conformistische kliek zoveel mogelijk

te ontzien en daarbij desnoods de dissidenten, die op ouderwetse wijze *mores* worden geleerd of naar het buitenland worden afgeschoven, maar liever in de kou te laten staan. En toch is dit verschijnsel van de dissidenten en hun onmiskenbare basis in de Russische massa een van de weinige lichtpunten in de laatste tien jaren aan de Oosterkim verschenen.
Op internationaal terrein — en dat was toch zijn oorspronkelijk zendingsgebied — heeft het Bolsjewisme Rusland opgewerkt tot Wereldmacht No. 2, een heel wat hoger „klasse", dan Soechanow in zijn slotwoord voor de geest stond. Maar alweer: tegen welke offers aan mensen en goederen, aan energie en welzijn, waarbij wij alweer het aandeel van de tegenpartij, die in deze zestig jaar afwisselend een koude en een hete oorlog tegen het „bolsjewistisch gevaar" voerde, niet mogen verwaarlozen — zij het ook dan in zijn dialektische betrekkelijkheid. Reeds lang heeft het Russische voorbeeld zijn zuigkracht op de Westerse massa's, mede door zijn verschijningsvormen in de „satellietstaten", grotendeels verloren. Dat verschijnsel van het Euro-communisme is daarvan een der laatste symptomen. Niet voor niets heeft het Bolsjewisme of liever de Sowjet-staat daarom reeds lang zijn belangstelling op de niet-Westerse wereld gericht. In het de-kolonisatie-proces, dat zich trouwens goeddeels buiten en soms zelfs tegen de officiële Russische politiek in voltrok, heeft de October-revolutie bij vele volken onwillekeurig, maar gesteund door Russische propaganda en Russische wapens, model gestaan. In de huidige, deels neokoloniale strijd om de Derde Wereld is de Russische politiek, door diplomatieke intriges en wapenzendingen ondersteund, nauwelijks van het doorgewinterde imperialistische patroon te onderscheiden. Terwijl de Sowjet-Unie en het Oostblok betrekkelijk weinig bijdragen aan de ontwikkelingshulp, pogen zij wel de Derde Wereld gelukkig te maken met de aanbeveling van hun revolutie- en klassenstrijdmodel. Er is zelfs wel beweerd, dat de onverklaarbare Russische her-oriëntatie van Somaliland naar Ethiopië althans ten dele te verklaren zou zijn uit de Russische *idée fixe*, dat de in Ethiopië zich voltrekkende revolutie het meest analoog is aan de overgang van semi-feodale naar industriële samenleving, zoals die zich in Rusland heeft voltrokken. Vermoedelijk zullen strategische gezichtspunten wel overwegen, maar in elk geval kan men de Ethiopische bevolking met deze Russische interesse nauwelijks gelukkig prijzen; er gebeuren daar al ongelukken genoeg.

Een somber perspectief

Het „Socialisme", zoals het in Rusland en in Oost-Europa gestalte heeft gekregen, is te zeer gecorrumpeerd en geperverteerd om als ideaal de komende generaties te kunnen bezielen, al moet men met regeneraties en renaissances altijd rekening houden en mag men evenmin de politieke erfenis botweg afwijzen. Velen in de jongere generaties, die zich niet willen uitleveren aan de verleiding, de opiaten van nieuwe ideologieën of nieuwe religies, wijden zich en hun idealisme aan heel andere zaken. Zij vinden nieuwe hoop en nieuw perspectief in ontwikkelingsarbeid en vooral in de strijd tegen onrecht, terreur en

ontmenselijking. Het hele internationale en culturele klimaat met zijn krankzinnige opvoering van geweldsmiddelen en hun toepassing, zijn geestelijke en lichamelijke terreur en martelpraktijken, is voor de behartiging, bescherming en verruiming van de mensenrechten uitermate ongunstg, maar tevens een onontwijkbare uitdaging. Het schijnt soms, alsof zij die met volle inzet van hun persoon betrokken zijn bij de werkzaamheden van ontwikkelingshulp, Amnesty International en andere instellingen voor internationaal juridisch onderzoek, werken aan de formatie van een nieuwe solidariteit, een nieuwe „Internationale", ten bate van de humaniteit in de wereld.
Zeker, er kan ook met de Rechten van de Mens misbruik, hypocrisie en politieke manipulatie bedreven worden. Waarop de wat erg ostentatieve Amerikaanse impuls in deze zal uitlopen moet men maar afwachten. In de sfeer van de Sowjet-Unie en het Oostblok wordt de strijd om de Rechten van de Mens in elk geval zoveel mogelijk verdacht gemaakt, zijn plaats op de internationale agenda zoveel mogelijk beperkt en worden de actie-voerders in eigen kring vervolgd of uitgestoten Dat is een kwalijke zaak, een „grauwe vlek" op de viering van zestig jaar Russische Revolutie. Want het betekent, dat wanneer het in de toekomst in de hele wereld in wezen zou gaan om die Rechten van de Mens in de ruimst mogelijke zin, er van het land van de Russische Revolutie althans weinig inspiratie, ja wellicht enkel tegenwerking te verwachten is. Na wat we hier van die revolutie en haar werken hebben leren kennen, haar voorbereiding, voltrekking en verdere consequenties in de wereld van het Bolsjewisme, is dat niet zo'n verrassing.
In de Sowjet-Unie mag men tegenwoordig de mond vol hebben over „humanisme" en de „nieuwe mens", die daar opgroeit, het mensbeeld dat in de Russische Revolutie, haar ideologie en haar praxis aan de dag trad, was te armzalig om de groei en ontwikkeling van een vitaal, nieuw humanisme daar tot ontplooiing te brengen. Dat is de sombere conclusie, waartoe een herwaardering van die Revolutie na zestig jaar moet komen en die in een orgaan als *Rekenschap* niet achterwege mocht blijven.

B. W. Schaper

1 Er is toen van de Leidse hoogleraar Theo Locher een gedegen artikel in **Forum der Letteren** verschenen, waarin een aantal „raadsels der Russische revolutie" werden behandeld; het artikel is opgenomen in de bundel Verspreide Geschriften, van Dr. Th. J. G. Locher, onder de titel **Geschiedenis van Ver en Nabij** verschenen, Leiden 1970. Daarin zijn nog een aantal andere studies over de Russische geschiedenis opgenomen.
2 N. N. Sukhanov (ps. van N. N. Himmer), **The Russian Revolution 1917, A Personal Record** (Oxford Univ. Press, Londen 1955).
3 Over de Duitse financiële hulp aan Lenin c.s. en de reis van Lenin, zgn. in een „geplombeerde" wagon is veel gefabuleerd. In een artikel van Boris Souvarine in Maatstaf, 25ste Jaargang, nr. 1, jan. 1977, met de titel **Solzjenitsyn en Lenin** wordt deze legendevorming, waaraan ook Solzjenitsyn niet ontkwam, vakkundig uiteengerafeld.

4 Een scherpe kritiek op Lenin als ,,wetenschapper'' schreef reeds in 1924 in een nekrologie voor de **Socialistische Gids** de Amsterdamse historicus J. G. van Dillen, opgenomen in de bundel **Mensen en Achtergronden,** Groningen 1964, blz. 227 e.v. Zij deed mij toentertijds wat overtrokken aan, maar bevatte achteraf gezien veel waars. In elk geval is Van Dillen's oordeel reëler dan dat van Bertrand Russell en Bernard Shaw, die Lenin als geleerde en filosoof met Einstein vergeleken. In de Sowjet-Unie zelf werd hij in de jaren '20 nog allerminst als theoreticus vereerd. Ook Soechanow ziet in hem wel het genie als demagoog maar geenszins als denker.

5 De reacties van de buitenwereld op de Russische Revolutie in 1917, de pogingen de Russen in de oorlog te houden, waartoe allerlei socialistische leiders uit het Westen naar Petrograd werden gestuurd, blijven hier buiten beschouwing. Ik heb daaraan indertijd in mijn dissertatie over Albert Thomas (1953) de nodige aandacht besteed. Achteraf ben ik misschien toch te veel onder de indruk van de ,,diplomatie de présence'' van mijn ,,held'' geweest, ondanks ook toen geuite twijfel inzake de mogelijkheid, het uitgeputte Russische volk de oorlog te doen voortzetten. Bij Soechanow blijkt van de invloed van figuren als Thomas, Vandervelde e.a. bitter weinig. Misschien is ook hier een herwaardering geboden.

6 Voor Soechanow zou dit ,,nieuwe hoofdstuk'' nog verrassingen genoeg in petto houden. Hij sloot zich wel niet bij de Bolsjewiki als partij aan, maar werkte wel mee aan het Sowjet-experiment. In 1924-'25, op handelsmissie in Berlijn en Parijs, gaf hij een orgaan uit voor buitenlanders, tot uitleg van wat er in de Sowjet-Unie plaats vond, vooral op economisch gebied. Dat belette niet zijn arrestatie in 1931 en zijn opneming in het zgn. ,,Mensjewiki-proces'', een voorloper van de latere zuiveringen, maar nog enigszins ,,pianissimo'': de beschuldigingen waren niet zo verregaand, de confessies niet zo absurd en de vonnissen betrekkelijk mild: een tiental jaren concentratiekamp. Soechanow had waarschijnlijk een koehandel met de Sowjet-autoriteiten gesloten, maar dat baatte hem weinig. In het late voorjaar 1931 arriveerden Soechanow en zijn mede-veroordeelden in een ,,G.P.Oe-isolator'' in de Oeral. Het laatste dat men van hem gehoord heeft, was — typisch voor Soechanow! — een verontwaardigd beroep op de Sowjetregering zich aan haar woord te houden. Hij liet dit circuleren in de gevangenis. ,,Voor ons'', schrijft zijn bewerker, ,,gehard door de bestialiteiten van latere jaren, ontlokt zijn verontwaardiging een nostalgische zucht''.

7 Zie hiervoor uitvoeriger en theoretisch dieper gefundeerd de bijdrage van Dr. J. van Praag in de bundel opstellen **Hedendaagse Waardering van het Marxisme,** door Dr. W. Banning in 1950 bijeengebracht.

8 Cf. **The Anarchists in the Russian Revolution,** ed. Paul Avrich, Londen 1973, blz. 146 e.v. Daarin zijn meer ontroerende tafrelen en beschouwingen uit de Revolutie te vinden.

Wat deed het u

Rekenschap van een ervaring

De vraag naar de russische revolutie van 1917 (oorzaken, verloop, uitstraling, gevolgen, enz.) is een historische vraag en het antwoord daarop moet niet alleen gezocht worden in een overzichtelijke massa contemporain materiaal, maar ook in zestig jaar geschiedschrijving. Want geschiedschrijving houdt zich bezig met het „onvoltooid verleden". Iedere historische gebeurtenis van enig belang wordt telkens vanuit een nieuwe gezichtshoek herinterpreteerd en herwaardeerd door volgende generaties. Wie over Alexander de Grote schrijft kan en mag zijn kennis omtrent latere wereldveroveraars niet uitschakelen en een huidig schrijver over de joodse diaspora bekijkt die bijna onvermijdelijk met één oog gericht op het „eindstation" Auschwitz (of Israël?).
Maar de vraag naar eigen ervaring — die natuurlijk wel kan worden ingebouwd in het historisch verhaal — is in wezen niet historisch, de opgelegde vragen van de t.v.-interviewer: „wat voelde u daarbij?", „wat deed het u?" of „wat ging er door u heen?" richten zich op een herinneringsmomentopname en de antwoorden liggen in ons geheugen niet gesorteerd opgeborgen als de negatieven in het archief van een fotograaf. Je moet ze zorgvuldig losweken van al wat er overheen gestort is aan nieuwe indrukken en aan mogelijke vervalsingen, hoe ongewild ook, daardoor in het totaalbeeld aangebracht.
Daarom vind ik het een hachelijke onderneming nu na zestig jaar in te gaan op die interviewervraag van de redactie van *Rekenschap*, de vraag om mij *rekenschap* te geven van wat er toen op ons afkwam. Als ik „ons" zeg, breng ik daarmee al een grote beperking aan in mijn gezichtsveld die wel noodzakelijk is, want ik kan er niet over denken in een improvisatie als deze te streven ook maar een oppervlakkige indruk te geven van wat ons Europeanen of Nederlanders of zelfs maar ons socialistisch gezinden van rechts tot links bewoog in die *Ten Days that shook the World*[1], of iets ruimer in die hele roerige periode van 1917-'18. Zo iets zou men uit de wereldpers en de provinciale bijeen moeten mozaïeken. Ik beperk mijn „wij" tot een kleine groep leidse studenten en daarmee aanverwante intellectuelen die noch voor de leidse student noch voor de nederlandse intellectueel maatgevend waren. Al in mijn eerste jaar in Leiden was ik in een nog heel oppervlakkig contact gekomen met deze overwegend links socialistische jonge mensen, waarvan de meeste in hun latere leidse

1 Titel van het befaamde boek van de journalist John Reed.

jaren tot de C.P.N. toetraden om die bijna allemaal na verloop van een aantal jaren weer te verlaten. Heeft het sociologisch achteraf zin deze jonge mensen sociaal wat nader te plaatsen? Wij waren overwegend „arme" studenten, er waren geen corpsleden bij, maar ook maar een enkele uit een arbeiders- en (misschien?) uit een geheid s.d.a.p.-milieu. Uit families zonder intellectuele traditie, pientere kleinburgermanskinderen, op raad van leraren vaak niet zonder offers van de ouders naar de universiteit gestuurd en ook al een enkele werkstudent. Wij waren van herkomst anders dan die eerste groep (hoofdzakelijk Amsterdamse) socialistische studenten van omstreeks het begin van de eeuw: Bolkestein, Bonger, Gorter, Pannekoek, Posthumus, Van Ravesteyn, Adema van Scheltema, Wijnkoop e.a. die inmiddels al begonnen waren hun plaats in te nemen in de socialistisch gerichte wetenschap en politiek. En ook heel anders dan die wat jongere groep van Engelse Oxford- en Cambridgestudenten, radicale idealisten, uitdagend tegenover hun uppermiddleclassmilieu-van herkomst, waaruit door bittere ervaring een groep teleurgestelde vereerders van „the God that failed" en een paar keiharde spionnen zouden groeien. Voor zo ver ik dat nu nog kan nagaan, is een enkeling van onze vrienden Moskou trouw gebleven, een enkele in de S.D.A.P. of in de kleurloze middenstof terecht gekomen, maar zijn de meeste wel radicale loslopers gebleven. De oorspronkelijke kern vormde een „praatgroep" zouden we nu zeggen, van fysici en mathematici die elkaar ontmoetten in het gastvrij huis van het Oostenrijks-Russische geleerden-echtpaar Ehrenfest dat zich behalve door die gastvrijheid kenmerkte door een oeverloze, oost-europese neiging tot gedachtenwisseling. In de volgende jaren versterkte zich mijn betrokkenheid bij de groep. Toevallig? Vreemd wat een diepe gaten er soms op essentiële punten in ons geheugen vallen: ik kan me daar weinig van herinneren. Wel natuurlijk, dat ik er, maar ook elders, mijn latere man ontmoette en een aantal levenslange vrienden. Na de revolutie kregen we ook contacten met gelijk gestemde groepjes in Amsterdam en in Utrecht.

Maar het is beter hier eerst iets te zeggen over het milieu — naar ruimte en tijd — waarin wij leefden. De europese, beter west-europese sociaaldemocratie was in de decennia rondom de eeuwwisseling in een snel stijgende ontwikkelingslijn omhoog geschoten, zo wel organisatorisch als theoretisch-wetenschappelijk, vooral wat het laatste betreft toenemend scherper gescheiden in een kleine radicale en een grotere „revisionistische" vleugel. Bij de opvlucht van het socialisme gaf Duitsland de krachtigste impuls. In die indian summer van „voordat de lichten in Europa uitgingen" geloofden, ondanks de toenemende bewapening, alleen enkele zwartkijkers aan de mogelijkheid van een — immers niet lonende — wereldoorlg. Die zaten gewoonlijk nog altijd, maar dan wel in de linkervleugel van de socialistische partijen, ondanks felle discussies daarbinnen over de onvermijdelijkheid van een groot gewapend conflict en daarmee ook van revolutie. Alleen in Nederland — was het onze ingewortelde sectarische aard? — voltrok zich al in 1909 een splitsing. Wijd verbreid was binnen de partijen de mening, dat men een eind op weg was

langs lijnen van geleidelijkheid het grote doel: een socialistische maatschappijordening te bereiken. Het was de tijd van de grote Verwachting die, zoals vader Drees onlangs nog klaagde, in onze eeuw in een heel ver toekomstbeeld is overgegaan, al wilde hij er geen fata morgana in zien. De tijd waarin Henriëtte Roland Holst schreef:

> Wij staan in de juichende morgen
> en de dag zal een heerlijkheid zijn.

Jonge mensen van nu — en ik moet bekennen, dat ook oudere wel tot dat inzicht vervallen zijn — neigen ertoe de socialisten van toen voor een stelletje half-zachte idealisten te houden. Uiteindelijk toch ten onrechte, geloof ik. Want de verwezenlijking van wat Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter als een gouden droom bezongen, werd ons ook door zeer nuchtere economische theoretici als onvermijdelijk met feiten en cijfers aangetoond. En ook nadat die droom in onze eeuw op honderd wijzen geschoffeerd is en we zoveel sadder and wiser zijn geworden, lopen tienduizenden idealisten te hoop tegen bewapeningswedloop, milieuvervuiling en atoomgevaar, aantasting van de mensenrechten, bezingt Pablo Neruda de triomf van de solidariteit der verdrukten èn berekenen onze scherpzinnigste economen, dat er een uitweg is uit het dreigende armageddon. En — zou men er aan toe kunnen voegen — voltrekt zich op een wat lager niveau de nuchtere discussie tussen Wim Kok en de heer Van Veen of de V.A.D. een stapje naar een wat redelijker maatschappij betekent of de ondergang van onze economie.

Begin augustus 1914 viel de slag. Weer stuit ik op vreemde gaten in mijn geheugen. Geen paniek, wel ontsteltenis, dat dit mogelijk was en woedende verontwaardiging over de inval in België. Maar ik herinner me niets van angst, dat onze grens niet meer dan een lijntje op de kaart zou blijken te zijn. Wel wat dilettantisch gedoe van eerste hulpcursussen (verwachtte men een gewondenstroom van over de grens) en een even dilettantisch gehamster, afgeremd door de algemene opinie, dat bij de nieuwste gewelddadige vernietigingsmiddelen een oorlog hoog-uit zes weken kon duren. En ik zat daar in Den Helder te midden van deskundigen. Ik had in de voorafgaande dagen in Utrecht staatsexamen voor de universiteit gedaan. Tussen het opvangen van het toen nog zo schaarse nieuws door begon ik dadelijk de mogelijkheden te overwegen om mijn studie gefinancierd te krijgen en hervatte de dagelijkse tochten naar Huisduinen om in zee te gaan zwemmen.

Peinzend over de vraag, hoe het allemaal op me af kwam, begin ik te begrijpen, hoe moeilijk het is bij benadering te beseffen wat ik toen begreep en niet begreep. Gaten in mijn geheugen. Ik beschikte over een vaag, uiterst schraal theoretisch gefundeerd, socialistisch besef, in hoofdzaak voortgekomen uit een vermaatschappelijkte rechtvaardigheidszin, antirassisme (mijn indische jaren), anti-militairisme en -geweld (weerzin tegen de omgeving waarin ik 19 jaar geleefd had), gevoed met lectuur die voornamelijk uit verzen bestond: Roland

Holst, Gorter, Adema van Scheltema en de in begrip toenemende waarneming van de verschijnselen van het geweld: de Boerenoorlog, het Dreyfusschandaal, de Russisch-Japanse oorlog en de pogroms die daarmee gepaard gingen. De laatste, je zou zeggen, waren ver van mijn kinderbed, want we leefden toen nog niet in een tijd waarin ieder schot in Vietnam of Chili even dreigend tot ons doordrong als dat ene dat ons in Serajewo zou doen opschrikken. Maar het zwarte begrip Rusland kwam voor mij heel dicht bij door twee gebeurtenissen: mijn vader was aan boord van de kruiser Zeeland die naar Nederlands-Indië uitvoer „tot handhaving van onze neutraliteit in die gebiedsdelen bij een mogelijke botsing in Oost-Azië". De kinderen op school zeiden geïmponeerd: „Jouw vader gaat naar de oorlog in Rusland, hè?" De tweede: op straat liep ik huiverend achter een klein, zwijgend groepje: een officier van gezondheid van Russisch-Poolse herkomst en zijn twee nichtjes, tot op de enkel in zware rouw gehuld, waarover hij zich ontfermd had, nadat hun hele familie in een pogrom was uitgemoord. Ik voel nog in mijn keel de remmingen die me beletten een simpel vriendelijk gebaar naar die kinderen te maken die door hun legendarisch leed en al die sombere crèpe zo ver van mij afstonden, en ik dagdroomde, dat ik in een soort tarnkappe gehuld in het paleis van de tsaar zou gaan rondspoken en hem de doodschrik op het lijf jagen.

Een vraag dringt zich aan mij op: waardoor was ik zo diep onder de indruk van de moord op Jean Jaurès (op 31 juli)? Ik kan zijn naam voor die tijd nauwelijks gehoord hebben en zeker niets omtrent zijn rol in de stromingen binnen de Internationale. Maar uit de krantenberichten werd duidelijk, dat hij was neergeschoten door een bezeten chauvinist (we dachten toen nog niet onmiddellijk: wat staat daar achter?) die in hem niet ten onrechte de drijvende kracht zag van die brede stroming van socialisten voor wie die Internationale en de vakorganisatie („Heel het raderwerk staat stil . . .") de instrumenten waren om ten koste van alles de vrede te handhaven. Al weer zo'n geheugenlacune, maar het staat toch wel voor me vast, dat ik al hoog en breed in Leiden zat, voor ik de betekenis ging doorzien van wat duizenden socialisten in de komende jaren met toenemende verbittering: het verraad van de sociaal-democratie gingen noemen: het kiezen van het kleine vaderland voor dat van de Grote Droom, het goedkeuren van de oorlogskredieten in de parlementen met uitzondering van die éne stem van Karl Liebknecht.

In Leiden was er de eerste maanden nog enige beroering over hulp aan Antwerpse vluchtelingen en contacten met de studenten daaronder en gespannen aandacht voor het snelle oprukken van de duitse troepen (de kaarten van Frankrijk met de gekleurde spelden). Praktisch iedereen was anti-Duits minus een kleine groep traditionele protestanten voor wie de evangelische Duitser het degelijke gezin, de katholieke Fransman het wufte Parijs vertegenwoordigde. Voor discussies over de oorlog buiten de kansen van duur en winnaar was er weinig grond. Het treft achteraf meer dan toen, dat '14 eigenlijk geen enkele breuk in het studentenleven betekende, behalve voor degenen die voor vier jaar lummelende en zinneloze militaire dienst opdraaiden die niet eens de

voldoening smaakten van een meelevend en zijn helden vierend thuisfront. We zagen ze hoogstens als slachtoffers en een vaandrig van de reserve die een dag verlof had genomen om een lezing van de een of andere beroemdheid te komen inleiden in een goed gesneden uniform-met-sabel, wekte een wat spotzieke reactie. We waren heel ver weg van de vaderlandsliefde en zeker van het chauvinisme van '40 en wie nu de studentenpers van '14-'18 doorkijkt, vindt nauwelijks een weerklank van „de bloedigste oorlog aller tijden" vlak naast de deur. De oude, Leidse sfeer herstelde zich snel. Dat was al een paar decenniën niet meer de sfeer van de corpsstudent van Klikspaan en Verhuel, compleet met „ploerterij", pet, knuppel en oppasser. Die had zich van veel luister ontdaan teruggetrokken in het toen al slinkend, wat cacineuze corps. Het studentenleven was ernstiger, volwassener geworden, niet alleen bij de al genoemde groepering die voor de sociaal-democratie gekozen had. De nieuwe internationaal geordende, christelijke studenten organisaties waren — vaak via de zending — meer maatschappelijk bewust geworden. Typisch voor de periode waren ook verenigingen met namen als „voor sociale lezingen" of nog zwaarder „voor de bestudering van ethische en maatschappelijke vraagstukken". Alles wat abstract ethisch, weinig met de voeten op de grond en vooral idealistisch van toon.

Wie de beide wereldoorlogen heeft meegemaakt kan onmogelijk omzien zonder te vergelijken. Daarbij springt natuurlijk allereerst in het oog, dat de tweede omvangrijker, vernietigender en onmenselijker was. En toch zou ik, zij het niet zonder aarzeling, mijn tijdgenoten de vraag willen voorleggen of ze mijn indruk delen, dat de eerste meer *wrok* wekte. Let wel: ik doe geen poging het veroorzaakte *leed* tegen elkaar af te wegen, ik spreek van een *indruk*, een *stemming*, van overwegend irrationele gevoelens die — zo is de mens — zich danig gerationaliseerd aandienden. Voor de analyse die deze indruk zou moeten bevestigen kan ik niet meer dan een paar gegevens noemen.

Ten eerste: In 1912 zag bijna iedereen de mogelijkheid van een wereldoorlog als praktisch uitgesloten door zijn eigen absurditeit. En vervolgens — toen er geen spelden meer op de kaart te verzetten waren, brak de spanning: in het achterland van de vijandelijke fronten moest het opgelegde chauvinisme zich schrap gaan zetten tegen een groeiende lusteloosheid, de im-Westen-nichts-neues-stemming. In de bloed-en-modder-ellende van de loopgraven werd die lusteloosheid tot een diep invretende wrok, steeds minder tegen de „boche", de jongens in de andere loopgraaf, maar tegen „ze", de veiligzitters achter het front, de generaals, de diplomaten, de parlementariërs en de oorlogswinstmakers.

En ten derde: In de windstille kern van de tyfoon, waarbinnen wij hier leefden was er alleen de lusteloosheid die soms tot een beschamend ongeduld werd. Zoals bijna niemand de oorlog voorzien had, keken zeer weinigen er over heen naar wat volgen moest: een voorzichtige poging als Zimmerwald, wat discussie over het begrip Volkenbond, maar er was geen illegaliteit, geen wilde plannenmakerij voor straks als het alles anders zou zijn en wie stond er in '18 in de

starthouding voor „herstel en vernieuwing"? (Het gaat er hier niet om, wat daarvan terecht kwam.) De jeugdige veteranen die uit de loopgraven terugkeerden, noemden zich lost generation en de jeugd van de twintigerjaren, met name de academische toont in zijn voorzichtig conformisme al te veel gelijkenis met de jeugd van Goudsblom's enquête over de vijftiger jaren. Er was voor en na de oorlog meer sprake van een schuldvraag dan van oorzaken en daarbij werd vaak de sociaal-democratie om haar „verraad" als zondebok aangewezen, niet alleen door duizenden trouwen partijgenoten uit de rank and file, maar ook door (intellectuelen) a-politiekelingen die zonder hinder van enig zelfverwijt een beschuldigende vinger uitstaken met kreten als: „zie je nou wel, waar blijven jullie schone idealen nou?"

De kleine radicale groep, waarin ik in Leiden terecht kwam, was geen eigenlijke organisatie. Het was meer iets in de trant van de „kringen": Shakespeare-, Nietzsche-, Ibsen-, Bijbel- en andere kringen die toen welig bloeiden, of meer nog een losse groep van gelijkgezinden vrienden, allen doordrongen van die wrok tegen de verraderlijke partijbonzen en van hetzelfde troosteloze ongeduld over wat er in de wereld (niet) gebeurde. Pas na de Octoberrevolutie zou het tot de organisatie van een bond (een wat grootscheeps woord) van revolutionair-socialistische studenten, tesamen met groepjes uit Amsterdam en Utrecht komen. Daarnaast stond een gelijkgezinde bond van intellectuelen die zich vooral bezig hielden met de vernieuwingen die zich binnen hun eigen vak (literatuur, architectuur, enz.) in de eerste onstuimige jaren van de revolutie in de S.U. voltrokken.

Natuurlijk leefden wij in feite ons gewone leven van studie, examens, vermaak, vriendschappen, maar in het terugziend perspectief kan het lijken of wij scherp luisterend in een grote stilte afwachten. Dan in maart '17 de eerste berichten over verzet . . . uit Rusland. Hoe was het mogelijk, dat het eerste verzet tegen de steeds zinnelozer wordende oorlog losbrak onder een achterlijk, slecht geschoold volk met een kleine socialistische organisatie, waarvan de voornaamste leiders als alleen bij de vreemdelingen-politie bekende ballingen op zolderkamertjes in Zürich en Parijs leefden? Beschikte de tsaar met zijn politieapparaat en zijn leger niet over een verpletterende macht?

En weer zo'n gat in mijn geheugen: waarom kan ik me met de beste wil niet het moment herinneren, waarop we opgetogen te hoop liepen en tegen elkaar riepen: Heb je het gehoord? Er gaat wat gebeuren! Het kan dus toch! Kwam het doordat het nieuws zo schoksgewijs tot ons doordrong? Dat we ons langzamerhand gewapend hadden tegen optimistische geruchten? Waren er ook van elders geen (wie weet door de vijand aangeblazen) berichten verspreid over arbeidsonrust, moedeloosheid, dienstweigering aan het front of verbroedering van de jongens in de loopgraven die lotgenoten in de tegenstanders waren gaan zien? Stakingen in de munitiefabrieken. Onrust aan het front. Maar was er niet al lang onrust aan het front geweest door willekeur, slechte bevoorrading door ambtenarij en corruptie? Maar het gaat hard. 8 maart algemene staking in Petrograd. Overal duiken arbeiders- en soldatenraden op. De

Doema neemt zijn draai, komt met ingrijpende hervormingsplannen, waarvoor de raden zich aanvankelijk laten vinden. Er duiken tot nu toe in het Westen niet of nauwelijks bekende namen op: de sociaal-revolutionair (wat was dat eigenlijk?) Kerenski krijgt een belangrijke post in het ministerie. 15 maart Nicolaas doet afstand. In april laat Duitsland Lenin (die naam hoorde ik toen voor het eerst!) en andere revolutionaire ballingen in de befaamde geblindeerde trein passeren. In juli staat Kerenski aan het hoofd van een wankelende regering. Een contra-revolutionaire coup van Kornilow mislukt evenals een poging om de revolutie verder door te schuiven van Lenin die naar Finland uitwijkt. Maar dan begint de aanvankelijk nog kleine aanhang van de bolsjewiki zich als een olievlek uit te breiden en bereikt het front. Voor mij persoonlijk, maar ik geloof ook voor velen anderen, was dat het hoogtepunt van dat bewogen jaar '17; die zo simpele en lucide, maar lang onderdrukte gedachte die als een vlam langs het front sloeg. De soldaat die zijn geweer weggooit en weer boer is: wat sta ik hier in bloed en modder? Voor wie vecht ik? Thuis liggen mijn akkers ongeploegd. En hij keert zich om en begint terug te lopen, de lange, lange weg naar huis en niets kan hem tegenhouden. Dit was eindelijk het antwoord op het „verraad", de reactie van het simpele gezond verstand op de drogredenen waarmee geleerde partijbonzen de grote Zonde hadden rechtgepraat.

Het ging steeds harder en wij keken gespannen toe. In Petrograd voltrekt zich de Novemberrevolutie, de bolsjewiki grijpen de macht, Kerenski vlucht. In Brest Litowsk beginnen de vredesonderhandelingen. Waren dit niet de eerste in de geschiedenis waarbij het, zonder een volstrekte nederlaag, om vrede, coûte que coûte vrede ging? Wel rekte Trotzki de onderhandelingen nog: Petrograd moest immers het signaal zijn voor de wereldrevolutie. De grote misrekening: die kwam niet en wat er in de loop van '18 in Beieren, Hongarije en Duitsland losbarstte, was snel onderdrukt. De duitse legers rukten de Oekraïne binnen. De geallieerden hadden van de ene dag op de andere een gevaarlijker vijand dan de duitse concurrent en in Rusland een erger barbarij dan die van het tsarendom ontdekt. Hun strijdkrachten doken in Zuid-Rusland, in Archangel en in Siberië op om de rebellerende generaals van het oude regime te hulp te snellen. Het staatskapitalisme dat Lenin als overgang voorstond, werd oorlogscommunisme en de revolutie werd die weg zonder eind opgedreven van geweld tegen geweld.

Maar nee, dat is een stuk later moeizaam veroverd inzicht. Toen was onze aandacht alleen gespannen op de vraag: houden ze het? En ten koste van wat? Maar vooral ook op de ruimte voor verrassende mogelijkheden en ontwerpen die daar open ging op ieder gebied waarop men de nieuw-verworven werktuigen ging toepassen: politiek-economische organisatie, massa-voorlichting, kunst, onderwijs en opvoeding. De mogelijkheid ook van een nieuw heldendom, nadat dat van koningen, generaals en de, het vaderland getrouwe, dappere soldaat danig ontluisterd en onttakeld was. De held van wie Gorter zonder Lenin's naam te noemen als van de nieuwe mens schreef: „Hij heeft

geen enkel sieraad aan/van slaafsheid en geen enkele waan".
De jaren '17-'18 betekenden voor mij een schok in de eigen verovering van de wereld, zoals ieder denkend en levend mens die ervaart. Daarna volgden vele jaren met nieuwe schokken — van nieuwe openbaringen èn nieuwe verpletterende ontgoochelingen, tot de opperhuid van je ziel eeltig gaat worden en je wereldbeeld steeds ingewikkelder en tegenstrijdiger, naarmate je gespannen waarneming die wereld ziet vervallen èn evalueren. Ten slotte blijft er maar een zekerheid: dat naarmate je eigen tijd krimpt, de eindeloosheid van de tijd uitwaaiert, dat al die schokken tegelijk reëel zijn èn gezichtsbedrog en dat de mens langzaam groeit, tergend „langzamer dan de oudste steen". En de kern van die zekerheid is, dat het hier niet gaat om de moedeloze overgave aan een geloof quia absurdum in een „betere wereld" die er ergens moet zijn, maar in het eindeloos verlengd perspectief van dat hele kleine stukje eigen ervaring, dat er achter iedere nederlaag een nieuwe mogelijkheid ligt.

Annie Romein-Verschoor

Herman Gorter

Op 15 september van dit jaar is een halve eeuw verstreken sinds de sterfdag van de dichter Herman Gorter. Er zal daarom in de herfst en in het begin van de winter een aantal herdenkingsmanifestaties plaats vinden zoals voordrachten uit en over zijn werk, een tentoonstelling, de verschijning van een bundel opstellen. De laatste keer dat er meer dan de gewone aandacht werd gegeven aan het oeuvre en de persoon van Herman Gorter was in 1964, honderd jaar na zijn geboorte (voor het behoud en de restauratie van zijn geboortehuis heeft men sindsdien met succes actie gevoerd).
Zulke herdenkingen markeren de ononderbroken aanwezigheid van Gorters

poëzie in het Nederlandse literaire leven van de laatste vijftig jaar. Gorter behoort tot die dichters, waarvoor na hun dood de belangstelling van lezers en critici onverflauwd voortbestaat. In ons literaire bewustzijn is hun werk een realiteit, waaraan wij onze beleving en beschouwing van poëzie toetsen. Een toetsing die, voor zover het Gorters gedichten betreft, ook ons mensbeeld, ons maatschappijbeeld en ons wereldbeeld niet ongemoeid laat.
De tot op heden duurzame geldigheid van die gedichten heeft natuurlijk henzelf tot oorzaak. Wat Herman Gorter „de poëzie" noemde, was zijn innerlijke beleving, dankzij de verbeelding, van het ware, het zuivere of absolute van de werkelijkheid. Zijn poëziebegrip was in dit opzicht verwant aan Shelley's opvatting van de verbeelding. Maar bij Gorter was geen idealisme in het spel. Het ging niet om een werkelijkheid achter de werkelijkheid. Gorter was geen platonisch dichter. Zijn zintuigelijke ervaring van de werkelijkheid, het begrip dat hij zich van de werkelijkheid had gevormd, daarvan toonde de verbeelding hem het absolute: de absolute aandoening, het volmaakte socialisme. Anders dan bij Shelley, kwamen die ervaring en dat begrip zelfs niet uit de verbeelding voort. Gorter dichtte over zijn beleving van het waarheidsgehalte van de dingen en om dat te kunnen doen, moest hij zich onvoorwaardelijk aan de werkelijkheid overgeven, d.w.z. de aandoeningen intensiveren door er geheel in op te gaan (zijn sensitivistische gedichten), zich tot het uiterste concentreren op de idee (Spinoza, Marx) door er geheel in op te gaan. Het moment van „overgave" in dit dichterlijke proces verklaart dat zijn verzen zo vaak het karakter van erotische poëzie hebben, die allerminst platonisch van aard is. Het is dit allerminst platonische van Gorters geest, de aardse gerichtheid van zijn voelen en denken, gevoegd bij de dominantie van de erotiek in zijn betrekkingen, die zijn gedichten als vorm van zijn verlangen naar het absolute, toch zo direct en concreet kunnen maken, waardoor zij tot nu toe hun lezers hebben gekregen.
De belangstelling voor Gorters werk is in de loop van de vijftig jaren niet steeds dezelfde geweest. Met de verdwijning van het schoonheidsideaal der Tachtigers kwam er ruimte voor de erkenning van de waarde van Gorters socialistische poëzie en voor een dieper inzicht in zijn dichterlijke persoonlijkheid. Het voorbeeldig beheer van zijn literaire nalatenschap door Jenne Clinge Doorenbos maakte het in de jaren dertig mogelijk tot een verantwoorde formulering van beide te komen. Victor van Vriesland is, naar mijn mening, daarin toen het beste geslaagd („Gorter's laatste worsteling", zie Victor E. van Vriesland, *Onderzoek en Vertoog I*, p. 96). In het volgende decennium hebben Jenne Clinge Doorenbos en Garmt Stuiveling door de voorbereiding van de uitgave der *Verzamelde Werken* (acht delen, 1948-1952) ervoor gezorgd dat het werk van Gorter, met uitzondering van zijn brochures, voor het nageslacht bewaard bleef.
In de jaren vijftig plaatsten jonge dichters en lezers Gorters poëzie „in experimenteel perspectief" (Paul Rodenko, „Ter Inleiding" van *Nieuwe Griffels Schone Leien*, 1954, p. 19). Dat betekende dan een bijzondere aandacht voor de gedichten die Gorter bijeen had gebracht in de bundel *Verzen* (1890) en die sinds Van Deyssels bespreking van dat werk de sensitivistische verzen wor-

den genoemd. Het zijn de gedichten waarover deze Tachtiger-bij-uitstek in *De Nieuwe Gids* van februari 1891 (p. 418-428) verrukt blijkt te zijn, ook al behoren sommige niet „tot de orde der dingen die men mooi kan noemen", de gedichten ook waarvan Kloos, die tegen hun plaatsing in *De Nieuwe Gids* was, aanvankelijk zegt dat hij er maar zeer weinig van begrijpt, zich afvragend of Gorter „van de wijs" was toen hij ze schreef (G. H. 's-Gravensande, *De Geschiedenis van De Nieuwe Gids, Brieven en Documenten*, 1955, p. 386-387). De belangstelling voor deze fase van Gorters werkzaamheid als dichter resulteerde o.a. in de belangrijke en zorgvuldige *Herman Gorter Documentatie over de jaren 1864 tot en met 1897 samengesteld door Enno Endt*, gepubliceerd in het Gorterherdenkingsjaar 1964. Endt sluit zijn documentatie af bij de verschijning van *De School der Poëzie* (1897). Die bundel is voor hem in de eerste plaats een herdruk van de *Verzen* (1890) (over de gematigde reacties bij verschijning in 1897 schrijft Endt „men weet al zeven jaar dat Gorter zulke verzen schrijft. Men heeft zich zeven jaar geleden opgewonden", p. 442).

De opleving, na 1960, van de belangstelling voor het marxisme, richt de aandacht op de politieke opvattingen van Gorter. Zijn beschouwingen dienaangaande worden weer gelezen, sommige herdrukt. De opkomst van buitenparlementaire actiegroepen, de linkse kritiek in die jaren op de westerse democratie en op het Russische communisme doen de idee „van onder op" herleven en daarmee de discussie over het anarchisme, het arbeiderisme, het radencommunisme. De wetenschappelijke bestudering van Gorters politieke geschriften werd op uitstekende wijze verricht door Herman de Liagre Böhl, *Herman Gorter, zijn politieke aktiviteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland* (1973).

Bij deze Gorterherdenking in 1977 moeten we tenslotte vaststellen dat er nog geen biografie van Herman Gorter bestaat en geen wetenschappelijke studie over zijn literaire werk die voldoen aan de eisen van onze tijd.

B.C.

Economie en milieu: enige ontwikkelingen

1. Inleiding

Worden de begrippen „schoon milieu" en „gezonde economie" aan elkaar gerelateerd, dan gebeurt dit veelal in het kader van een analyse van de onverenigbaarheid van beide. Wij zullen er echter in deze bijdrage van uitgaan dat de tegenstelling tussen voorstanders van enerzijds een schoon milieu, en anderzijds een goed functionerende economie in Westerse zin, in zijn essentie tijdgebonden is. We bedoelen hiermee dat het steeds moeilijker wordt zich een economische ontwikkeling in gangbare zin, d.w.z. zónder uitgebreide zorg voor het milieu, voor te stellen, naarmate de periode die men in beschouwing neemt, langer wordt. In een aantal bekende publicaties zoals die van de Club van Rome komt dit zeer duidelijk naar voren. Aanvaarden we nu de noodzakelijkheid van het treffen van milieu-investeringen, dan dringt de vraag zich op welke prijs we voor deze inspanningen zullen moeten betalen. Wij zullen daarom uitgaan van een vrij bekend geworden recentelijke publicatie van het Centraal Planbureau (CPB) te Den Haag, betreffende een kostenberekening van een orde op zaken stellen in milieuzaken, kortweg sanering genoemd, lopende over een periode tot 1985.

De vraag hoe tegen deze berekeningen aan te kijken zou idealiter beantwoord moeten worden door een aantal alternatieven naast de door het CPB behandelde ontwikkeling te leggen. Met behulp van een uit de economische theorie stammende techniek, de kosten-baten analyse, zou men dan tot een uiteindelijke keuze kunnen komen. De opbrengsten (de baten) van een bepaald project (dat ook een ontwikkelingsscenario kan zijn) worden bij deze methode n.l. vergeleken met de baten behorend bij een andere keuze. Men kan de nu opgeofferde baten bestempelen als kosten, omdat de baten van het gekozen project groter moeten zijn dan de baten van de niet gekozen projecten, indien men ervan uitgaat dat het te kiezen project de grootste bijdrage moet leveren aan de welvaart. Echter, hoe moeten we de baten van een programma, als door het CPB geschetst, vergelijken met de baten van een programma waarbij b.v. in het geheel geen rekening wordt gehouden met het milieu? Een dergelijke kwantitatieve afweging is slechts mogelijk op een zeer beperkt deelgebied, juist vanwege de zeer vele, vaak onvermoede, interacties met daardoor onvoorspelbare gevolgen. Een beoordeling op traditionele gronden van een gekozen politiek t.o.v. het milieu zal daarom vrijwel onmogelijk zijn. De laatste overweging heeft ondermeer geleid tot de recentelijke discussie

rond het z.g. standstill-begrip, als mogelijk leidend beginsel voor economisch (overheids) beleid. Onder een economische ontwikkeling onder standstill verstaan we dan een ontwikkeling waarbij de toestand van het milieu niet verder verslechtert dan de toestand op een gegeven ogenblik. We kunnen een dergelijk beginsel o.a. zien als een aanvulling op het streven naar sanering, dat gebaseerd is op de gedachte dat de feitelijke toestand al te veel is verslechterd. Zal een saneringspolitiek voornamelijk zijn toepassing vinden in de vervuilde industriële gebieden, zo zal een politiek van standstill voornamelijk zin hebben in nog onvervuilde gebieden: wat schoon is moet schoon blijven.
Tenslotte zal de milieuproblematiek worden geplaatst in het geheel van de mondiale problemen rond energie, bevolking, arm vs. rijk, enz. De vraag waarom juist een gericht beleid in één van de vele crisisgebieden — het milieu — zoveel weerstand ondervindt in politieke en economische kring kan dan verklaard worden uit de aard van het probleem. Milieueffecten zijn in de regel langere termijn effecten; een milieubeleid zal dan ook pas op langere termijn merkbaar zijn. Door de wat abstractere aard van het probleem zullen i.h.a. te weinig personen zich direct aangesproken voelen. Zaken als de zorg om voedsel en werk in de onmiddellijke toekomst krijgen dan een grote prioriteit.

2. Een gedetailleerde kostenberekening: een CPB-studie

Rapporten en publicaties waarin de economische gevolgen worden geanalyseerd van de keuze voor een bepaald beleid met betrekking tot het milieu in zijn totaliteit zijn zeer schaars. Wel zijn er veel deelstudies beschikbaar die een bepaald facet belichten. Niet alleen nationaal, maar ook internationaal behoren een aantal recente publicaties van het CPB tot de meest gedetailleerde die ter beschikking staan. We noemen: Economische gevolgen van de bestrijding van milieuverontreiniging, Monografie no. 20. Aangezien echter hierin eveneens slechts een tamelijk beperkt deel is aangesneden van wat men milieuproblematiek zou kunnen noemen, verdient het aanbeveling om na te gaan wat is uitgerekend, en op welke manier.
Welke gegevens moet men nu hebben voor de berekeningen van de gewenste soort? Het CPB heeft zich laten leiden door de gedachte dat er een geschikte „vuilbestrijdingstechnologie" moet zijn om enig inzicht in de kosten te verkrijgen. Een ander „selectiecriterium" is de beschikbaarheid van gegevens m.b.t. de z.g. proces-emissies. Zo kwam het CPB tot het volgende lijstje, waarin slechts beschouwd worden een beperkt aantal categorieën, n.l. milieuverontreiniging als gevolg van

a. Afbreekbaar organische materiaal
b. Luchtverontreiniging met zwaveloxyden door verbranding van aardolieprodukten in verbrandingsovens
c. Luchtverontreiniging door het wegverkeer met uitlaatgassen van benzinemotoren
d. Vaste afvalstoffen.

Waarom deze beperkte analyse? Om te beginnen, we moeten niet vergeten dat de milieuproblematiek pas recentelijk onderkend is. Het vergaren van statistisch materiaal — een zeer tijdrovende bezigheid — is derhalve pas laat op gang gekomen. De meest geschikte apparatuur om een aantal stoffen te meten is b.v. in vele gevallen nog niet optimaal ontwikkeld. Verder zijn een aantal industriële bronnen nogal huiverig om gegevens ter beschikking van derden te stellen omdat men vaak van mening is dat hieruit bepaalde informatie betreffende de produktieprocessen kan worden prijsgegeven. Voor de genoemde categorieën kon echter redelijk betrouwbaar cijfermateriaal worden gevonden. Een beperking is verder gelegen in het uitsluiten van een aantal problemen, voornamelijk vanwege het geheel eigen karakter. Hieronder vallen b.v. de thermische belasting, het stralingsgevaar van radioactief materiaal (de Groninger zoutlagen als bergplaats?) en de verontreiniging bij de produktie van synthetisch gas. Naast deze „fundamentele" problemen, wordt een tweede, niet behandelde, groep gevormd door emissies door dieselmotoren, emissies bij z.g. proces-emissies, lozing van chemische afvalstoffen zoals zware metalen, insecticiden, e.d., geluidshinder, luchtverontreiniging door emissie van stikstofoxyden, koolwaterstoffen en koolmonoxyde bij verbrandingsovens. De reden van het ontbreken is soms een ontbreken van kennis betreffende de omvang van het verschijnsel; soms ook is de meest geschikte anti-vervuilingsaktiviteit nog niet gevonden. Verder is nog een derde categorie buiten beschouwing gebleven omdat de verwachte kosten er van — relatief — laag worden ingeschat. Hieronder vallen b.v. de verwijdering en verwerking van autowrakken en autobanden, de ontzwaveling van dieselolie (gasolie) voor de vervoerssector en de bestrijding van luchtverontreiniging van aërosolen (-deeltjes) bij verbrandingsovens.
Bij de interpretatie van de resultaten van de studie dienen we verder te bedenken dat de verkregen zuiverheid nooit volledig is. Een vermindering van 80 à 90 procent in de hoeveelheid verontreinigde stof die uiteindelijk toch in het milieu terecht komt is momenteel vaak het maximaal haalbare. (Deel-) studies waarin b.v. emissies van schadelijke stoffen in lucht en water tot nul worden teruggebracht zijn schaars voorhanden. In een aantal gevallen lijken de kosten hieraan verbonden echter wel mee te vallen. Een prijsstijging van 6 à 8 procent wordt gemeld voor b.v. de produktie van chloor en ethyleen. De produktieprocessen behorende bij deze techniek zijn echter slechts haalbaar voor bedrijven van een zekere minimum omvang.
Wat kost nu de uitvoering van een beleid als hierboven geschetst? Door het Centraal Planbureau zijn daartoe een aantal berekeningen uitgevoerd aan de hand van een daartoe ontwikkeld model. Berekend is dat, gerekend over een 12-jarige saneringsperiode tot 1985, het bedrijfsleven 5 procent minder zal hebben geproduceerd dan zonder het orde op zaken stellen het geval zou zijn geweest. De inkomens zullen ook 5 procent achter blijven bij de inkomens die gerealiseerd hadden kunnen worden zonder het milieuhygiënisch beleid. De prijzen zullen 1 procent hoger zijn en het verbruik zal 6,5 procent lager

zijn. De export zal 1,5 procent duurder worden, hetgeen een verlies aan werkgelegenheid van 1 procent tot gevolg zal hebben. Worden in het buitenland echter gelijksoortige maatregelen van kracht, dan zullen de gevolgen iets anders uitvallen: de inflatie zal toenemen t.g.v. de import van nu duurdere buitenlandse produkten. De concurrentiepositie van ons land zal echter minder worden aangetast, hetgeen een positief effect op de werkgelegenheid zal hebben, omdat het buitenland nu meer van ons zal kopen. Rekenen we in absolute aantallen i.p.v. in procenten, dan zal bij een vergelijkbaar buitenlands milieubeleid het netto verlies aan arbeidsplaatsen 34.900 zijn. Alle resultaten zijn relatief genomen t.o.v. een situatie van geen of ongewijzigd beleid, en betreffen gemiddelde te verwachten waarden.
Hoe moeten we de resultaten van een dergelijk rapport nu interpreteren? De omschrijving „bij geen of ongewijzigd beleid" b.v. laat veel vragen onbeantwoord. Is zo'n beleid eigenlijk wel mogelijk? Zullen de gevolgen voor een aantal sectoren zoals landbouw en visserij, afgezien van stank, hinder, e.d. beperkt blijven tot louter die stank- en lawaaihinder? Welke gevolgen — financieel, medisch, planologisch, etc. — heeft een voortdurend stijgende lucht- en waterverontreiniging? Is de drinkwatervoorziening nog wel gewaarborgd onder ongewijzigd beleid? Op al deze factoren gaat het rapport niet in. Dit is natuurlijk wel begrijpelijk: een dergelijk analyse vergt een wetenschappelijke inspanning in tijd, personeel en apparatuur die enorm is. Het neemt echter niet weg dat de vergelijkingsbasis tussen de twee beleidsalternatieven niet bestaat: een toetsing van het milieuhygiënisch beleid aan een ander beleid is niet of nauwelijks mogelijk!
Indien we verder de kostenraming eens vergelijken met de raming van een veel minder urgent plan, n.l. de gewestelijke herindeling van ons land, dan blijken de kosten van het orde op zaken stellen in de gepresenteerde vorm nogal mee te vallen. De nieuwe landelijke indeling vraagt een investering van 4 à 5 miljard gulden, met daarboven een jaarlijks bedrag aan lopende kosten van zo'n half miljard. Het milieuverbeteringsprogramma vergt over de periode 1973-1985 zo'n 8 miljard aan overheidsinvesteringen en 3 miljard aan investeringen van bedrijven. Al met al zal het orde op zaken stellen dan ongeveer een factor anderhalf duurder zijn dan de herindeling. Op de vraag waarom het CPB-rapport zoveel meer reacties heeft opgeleverd dan het herindelingsplan, komen we o.a. in de laatste paragraaf nog even terug.
Het komt nogal eens voor dat de uitkomsten van een bepaald onderzoek een eigen leven gaan leiden. De resultaten stemmen dan in de regel in zo'n mate overeen met een bepaalde heersende opinie dat de veronderstellingen waaronder de resultaten zijn verkregen weleens vergeten dreigen te worden. De instemming waarmee van een aantal zijden het CPB-rapport is ontvangen doet vermoeden dat het rapport reeds een soort alibifunctie heeft gekregen. We zullen daarom eerst enige algemene kanttekeningen plaatsen bij de veronderstellingen waarvan is uitgegaan en vervolgens een parallel trekken met een eerder gepubliceerd (CPB)-rapport, n.l. dat betreffende de invloed van

de loonkostenontwikkeling op de werkgelegenheid.
Een zeer belangrijke beperking die aan de voorspellingen kleeft (trouwens aan alle rapporten van eenzelfde type) is de onzekerheid m.b.t. de te verwachten technische ontwikkeling. Men is daarom uitgegaan van de nu beschikbare technische gegevens. De ervaring leert dat de techniek een dermate snelle ontwikkeling doormaakt dat voorspellingen op basis van de kennis van nu over een tiental jaren een volkomen verkeerd beeld geven. Milieutechnische verbeteringen in samenhang met technische vooruitgang vindt steeds meer plaats, vooral in de grootindustrie. Een opsplitsing van produktieprocessen in „normale" en „anti-vervuilings"processen wordt dan steeds minder zinvol. Een op deze opsplitsing gebaseerde kosten- en werkgelegenheidsvoorspelling derhalve ook. Een verdere beperking die aan het rapport kleeft is dat het CPB bij zijn berekeningen uitgaat van een min of meer volledig bezet produktieapparaat, d.w.z. de fabrieken draaien op volledige capaciteit. Dit is in zekere mate een uitvloeisel van het gekozen (mathematische) model. Het betekent evenwel dat de extra produktie die nodig is als gevolg van de investeringen ten behoeve van het orde op zaken stellen in de milieusfeer (in het model) ten koste moet gaan van de produktie van gebruikelijke consumptie- en investeringen. Er komt dus een grotere vraag naar de diensten van de produktiefactoren als kapitaal en arbeid. Het marktmechanisme zorgt er dan voor dat via hogere prijzen, vraag en aanbod weer met elkaar in overeenstemming worden gebracht. Hoe de economie zich zal gedragen in een periode van stagnering, zoals momenteel het geval is, kan het model dus feitelijk niet beantwoorden. Of de gepubliceerde resultaten, zoals een stijging van de werkloosheid in een aantal bedrijfstakken als gevolg van een verminderde afzet, die weer een gevolg is van de prijsstijgingen, dan nog een zekere realiteit bezitten, valt te betwijfelen. Wat zal er verder b.v. gebeuren als de overheid nu eens zelf actief de milieuproblematiek koppelt aan algemenere steun- en stimuleringspremies, en dergelijke?
Grote vraagtekens kan men plaatsen bij het feit dat de studie volledig is toegespitst op het beginsel „de vervuiler betaalt". Dit beginsel houdt ruwweg in dat de kosten van anti-vervuilingsaktiviteiten gedragen dienen te worden door de directe veroorzakers van de verontreiniging, d.w.z. de bedrijven. Het grote argument pró is dat milieuvriendelijke produktie juist wordt bevorderd door de vervuiler te laten betalen voor de research, omstelling en verbouw, etc. die een naleving van de wet vereist. De bedrijven worden dan immers geprikkeld zo schoon mogelijk te produceren. Theoretisch moge dit aanvaardbaar zijn, in de praktijk is het nog maar de vraag of een dergelijke aanpak niet juist andere tendenzen versterkt, zoals b.v. een versnelde vervanging van de ene produktiefactor (arbeid) door de andere (machines). In een tijd van kostenstijgingen immers zal de relatief goedkope machine de relatief dure werknemer verdringen. Hiermee parallel loopt dan nog het verschijnsel dat milieuinvesteringen kapitaalintensief zijn, waarmee de aanwezige trend tot automatisering nog wordt versterkt.

Het is daarom misschien wel aardig om eens naast elkaar te leggen het Preadvies voor de Vereniging voor Staathuishoudkunde, uitgebracht door H. den Hartog, Th. C. M. J. van de Klundert en H. S. Tjan, getiteld „Werkloosheid: De structurele ontwikkeling van de werkgelegenheid in macro economisch perspectief" en de CPB-monografie no. 20. Het blijkt n.l. dat de wijze waarop het beginsel „de vervuiler betaalt" doorwerkt in het model sterk overeenkomt met de wijze waarop een loonstijging doorwerkt op de economie: beide publicaties komen dan ook uit op eenzelfde uitkomst: vermindering van werkgelegenheid. De werkloosheidsstudie gaat er van uit dat de ondernemers, geconfronteerd met gestegen loonkosten, konden kiezen uit twee alternatieven: 1) de produktieverhoudingen in het bedrijf, d.w.z. het relatieve aandeel van de produktiefactoren arbeid en kapitaal (machines) in de produktie, niet wijzigen en de gestegen kosten zonder meer doorberekenen in de prijzen, en 2) de produktieverhoudingen wél wijzigen om op deze manier minder te hoeven doorberekenen. In beide gevallen zal de werkgelegenheid afnemen, in het eerste geval door een verminderde afzet t.g.v. de hogere prijzen van de produkten, in het tweede geval door substitutie van arbeid voor kapitaal. De studie toont empirisch aan dat de ondernemers tot factor-substitutie overgaan om de stijgende kosten verbonden aan de factor arbeid te ontlopen. Hiermee is dan volgens het CPB de in het midden der zestiger jaren opgetreden trendwijziging in de werkgelegenheidsontwikkeling verklaard.
We kunnen dus de ontwikkeling van de werkgelegenheid toeschrijven aan het verschijnsel (loonkostenstijging) dat een exogene (een niet door het model verklaarde) oorzaak heeft. De vrij plotselinge, door de factor arbeid gewenste én verkregen loonstijging moet verklaard worden uit b.v. sociologische en/of psychologische factoren. Op dezelfde wijze nu kan men aankijken tegen beginselen als „de vervuiler betaalt". De milieuproblematiek is vrij plotseling „ontdekt". Veelal stammend uit niet-economische hoek vormde de vraag naar een schoon (schoner) milieu evenzeer een exogene impuls in het economische bestel als de bovengenoemde loonexplosie. De analogie tussen de introductie in de economie van resp. een loonstijging en het beginsel dat de vervuiler betaalt is nu als volgt: een substitutie van de ene produktiewijze voor de andere is niet mogelijk geacht (het CPB ziet af van een analyse van meer geschikte processen, zie boven), zodat de gestegen kosten doorberekend moeten worden in de prijzen. Dit heeft direct gevolgen voor de werkgelegenheid aangezien de koopkrachtige vraag (en dus de afzet) negatief correleert met prijsstijgingen van de produkten. Door het aanvaarden op nationale (en Europese) schaal van het principe dat de veroorzaker dient te betalen, worden de bedrijven dus in een positie gebracht waaruit geen kostenbeheersing door factorsubstitutie, zoals bij de substitutie van arbeid voor kapitaal bij te hooggestegen loonkosten, meer mogelijk is. Door het veroorzakersbeginsel op een strakke wijze in het model van de Nederlandse economie te vlechten, én door voorbij te gaan aan een te verwachten verandering in de technishe kant van de produktie (betere processen), geeft het model uitkomsten die

vergelijkbaar zijn met de voorspellingen m.b.t. de werkgelegenheidsaspecten van stijgende lonen. Opmerkenswaard is natuurlijk dat de toespitsing van de economische moeilijkheden op de loonontwikkeling aanleiding heeft gegeven tot vele discussies, terwijl de toespitsing van de milieuproblematiek op de introductie van het „polluter pays" principe zonder noemenswaardig commentaar is aanvaard. Het z.g. orde op zaken stellen op zich krijgt op deze manier het odium van de grote boosdoener opgeplakt. We zouden derhalve moeten nagaan wat de gevolgen zijn voor de werkgelegenheid van de keuze van een ander stelsel van kostentoerekening, en de resultaten moeten vergelijken. Financiering uit de openbare middelen (na een mogelijke verhoging van sommige belastingen) zou b.v. best eens gunstiger kunnen uitvallen: de daardoor enigszins verminderde afzet van bedrijven als gevolg van een geringere koopkracht (door de verhoogde belastingen) zal vermoedelijk een zeer gering effect hebben.

3. Het standstill-beginsel

We zien allerwegen dat het principe van *sanering* aanvaard is in brede kring. De echte discussie speelt zich momenteel af in de sfeer van de toerekening van de kosten, de keuze van meest geschikte technieken, de bepaling van de spreiding over de tijd, en dergelijke. Door strenge milieueisen op te leggen m.b.t. lozingen en emissies door middel van wettelijke bepalingen (zoals b.v. de Wet luchtverontreiniging, de Hinderwet, de Wet Vaste Afvalstoffen, en de Wet Oppervlaktewateren) en door de mogelijkheid van inspraak voor betrokkenen, is reeds een aanzienlijke verbetering bereikt in de (soms sterk) vervuilde gebieden. Door dit, zoals het CPB het noemt, orde op zaken stellen, kan echter een nieuw, zorgelijk, verschijnsel optreden. Door het opstellen van milieunormen, het opleggen van beperkingen aan bedrijven en het soms tegengaan van vestiging op een bepaalde plaats zouden vervuilende industrieën weleens kunnen gaan uitwaaieren over de nu nog relatief schone gebieden. Aangezien in een aantal gevallen het nog redelijk schoon zijn van een gebied een gevolg is van een achtergebleven ontwikkeling (het Noorden des lands is een goed voorbeeld), zou industrievestiging hier verwelkomd kunnen worden vanwege het positieve effect op werkgelegenheid en inkomen. Hier komt nog bij dat juist door het nog schone karakter deze gebieden geacht worden een nog grote vuil-absorptiecapaciteit te bezitten, vergeleken met de te saneren gebieden. Dit zou kunnen betekenen dat dan minder strenge eisen gesteld zouden kunnen worden, waardoor vestiging nog meer gestimuleerd zou worden. (Het geschetste verschijnsel is enigszins analoog aan de trek uit de grote steden naar het platteland waarvan de negatieve kanten langzamerhand worden onderkend. Te noemen valt hier de recentelijke, onthutsende, inventarisatie van het Noord-Hollandse platteland). De noodzaak om een saneringsbeleid aan te vullen met een beginsel dat er voor zou moeten zorgen dat schone gebieden schoon blijven begint daarom klemmend te worden. Men zou b.v. het volgende beleidsbeginsel kunnen formu-

leren: bij een verdere ontwikkeling van een gebied mag het milieu niet verder worden aangetast dan nu reeds het geval is. Deze — vage — formulering is de aanzet geworden tot de introductie van het „standstill"-beginsel in een aantal Westelijke landen. Dit standstill (of „no further deterioration") principe is, zij het in een iets andere vorm dan waaraan momenteel in Europa wordt gedacht, geïntroduceerd in de Verenigde Staten n.a.v. een proces, aangespannen door de Sierra Club, een bekende organisatie op milieugebied, tegen de federale Environmental Protection Agency (E.P.A.). De Sierra Club stelde dat de bestaande „Clean Air Act" zo geïnterpreteerd zou dienen te worden dat daarmee ook een significante verslechtering van de kwaliteit van de lucht in schone gebieden (b.v. in de schitterende panorama's van de westelijke staten) zou kunnen worden tegengegaan. De Club is door de rechter in het gelijk gesteld in een vonnis dat later bekrachtigd is door het Amerikaanse Hooggerechtshof. Ruwweg is de interpretatie dan dat de economische ontwikkeling van een regio niet tot gevolg mag hebben dat de milieuaantasting, in het bijzonder die door luchtverontreiniging, het huidige niveau zal overschrijden. Van de Verenigde Staten heeft de kerngedachte, n.l. „wat schoon is moet schoon blijven" zijn weg gevonden naar Europa, waar het ondermeer is opgenomen in een aantal internationale milieuverdragen (b.v. die van Parijs en Oslo), in het EEG milieuactieprogramma en in het Nederlandse Overheidsbeleid (b.v. het Indicatief Meerjarenprogramma voor de bestrijding van de verontreiniging van oppervlaktewateren). Het principe speelt verder, als te verwachten, een rol bij de discussie rond de industrialisering van relatief schone gebieden als Eemsmond.

Er bestaat grote behoefte aan een doeltreffende formulering van het principe. We willen hier opmerken dat een team van de Groningse Universiteit onder leiding van Dr. L. Reijnders getracht heeft een nadere formulering op te stellen. Wij zullen hier enkele van de kernproblemen aanduiden.

Bij het zoeken naar een goede formulering van het principe stuit men al direct op een groot probleem. We zouden b.v. kunnen zeggen dat de biologische waarde van een gebied niet mag afnemen t.o.v. die waarde op een bepaald tijdstip. Hier geldt echter dat het momenteel vrijwel onmogelijk is om een enigszins verantwoorde „milieuwaardering" op te stellen. Dit lijkt echter een noodzakelijkheid om een goede omschrijving van standstill te kunnen geven. Het probleem is soortgelijk aan de moeilijkheid die optreedt bij het zoeken naar een geschikte basis voor de milieunormen. Bij geberk aan een geschikt biologisch-theoretisch kader worden normen min of meer „ad hoc" opgesteld. „Weinig" van een stof, waarvan wordt vermoed dat zij schadelijk zou kunnen zijn, is te prefereren boven „veel" van diezelfde stof. Aangezien we nog zeer weinig weten van de kwantitatieve uitwerking van een zeer groot aantal stoffen in het natuurlijk milieu is de beste handelswijze dan die waarbij zo weinig mogelijk in het milieu terecht komt. Het argument van de praktische haalbaarheid daarvan, gezien uit het oogpunt van werkgelegenheid en kosten, zorgt er echter meestal voor dat de uiteindelijke norm op een

compromiswaarde wordt vastgeprikt. (De resulterende richtlijn is natuurlijk zeer concreet: b.v. niet meer dan zoveel kg lozen per uur).
Waarschijnlijk moet hier een benadering gezocht worden vanuit een analyse van de mogelijke factoren die het milieu negatief kunnen beïnvloeden. Te denken valt b.v. aan:
1) de emissies van schadelijke stoffen moeten op een bepaald niveau worden „bevroren". Kunnen we hiermee echter voorkomen dat het milieu verder verslechtert? De lozing van giftige stoffen kan dan immers gewoon doorgaan, zij het op een overeengekomen maximumniveau.
2) De concentratie van bepaalde stoffen op een bepaalde plek mag de waarde niet overschrijden die deze had op een bepaald tijdstip. Ook hier geldt weer dat een aanwezige toxische werking dan ongewijzigd door kan gaan. Een nadere definiëring van het standstill-beginsel wordt nog gecompliceerder als we bedenken dat de groei in vele grootheden (van de bevolking b.v., met daaruit een afgeleide groei in de woningbehoefte, de werkverschaffing, het vervoer, enz.) nog gedurende een aanzienlijke periode zal doorgaan, onafhankelijk van nú te treffen maatregelen. Om deze groei op te vangen zal men toch ergens concessies moeten doen aan de status quo. We kunnen hier b.v. denken aan een soort compensatie: wordt ergens een stuk natuur opgeofferd, dan dient op een andere plaats een gelijkwaardig gebied er voor in de plaats te komen. In de praktijk zal dit natuurlijk op grote bezwaren stuiten. Hoe moet b.v. het teloor gaan van de getijdenwerking op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse wateren worden gecompenseerd? Te verwachten valt dan een „trade-off" tussen twee potentiële ontwikkelingen: b.v. wél de Markerwaard inpolderen, maar dan geen verder inpoldering van het Friese Waddengebied. De consequenties op regionaal-economisch gebied zijn haast onoverzienbaar. De t.o.v. het geïndustrialiseerde Westen relatief versnelde stimulering van gebieden als Sloe, Eemsmond en Zuid-Limburg (in feite een soort economische compensatie) zal dan aan stringente beperkingen worden onderworpen. De politieke haalbaarheid op korte termijn lijkt daarom zeer twijfelachtig.
Voor een aantal daartoe geëigende gevallen is een techniek beschikbaar om kosten en baten, verbonden aan een bepaald project, met elkaar te vergelijken. Onder kosten verstaat men dan in de regel niet de kosten in de gebruikelijke zin, maar z.g. alternatieve kosten, dat zijn de baten waar men van afziet door één specifiek project uit te voeren en niet een van de alternatieve projecten, waaraan natuurlijk ook baten waren verbonden. Bij becijferingen m.b.t. projecten waarin de milieuconsequenties een belangrijke rol spelen, is deze z.g. kosten-baten analyse nog nauwelijks toepasbaar. De reden is nu wel duidelijk: zolang we verstoringen in het biologisch evenwicht niet kunnen voorspellen, laat staan hiervan de consequenties interpreteren, zal de kostenkant moeilijk „hard" gemaakt kunnen worden. Ook de interpretatie van de — economische — baten is niet geheel duidelijk; ze gelden n.l. slechts „ceteris paribus", d.w.z. zolang de optredende verstoringen in het milieu niet interfererend gaan werken. Wie had b.v. kunnen voorzien dat bij de kosten

voor de afsluitingen in het Deltagebied ook de mogelijke schadelijke invloed op het strandleven aan de kust had moeten worden opgeteld? (Het geharrewar over de zandverplaatsingen als gevolg van het gewijzigde stromingspatroon voor de kust!). Alternatieven als dijkophoging kunnen dan ineens weer aantrekkelijk worden!

Bij kwesties als het al dan niet invoeren van beginselen als standstill is het, gezien het bovenstaande, waarschijnlijk het beste om een lijst aan te leggen van er aan verbonden voor- en nadelen.

Welke argumenten zou men nu te berde kunnen brengen ten gunste van het standstill-beginsel? We kunnen diverse lijsten maken, waarop de baten zijn geordend, lopend van min of meer concreet aanwijsbare voordelen naar vrij moeilijk in te schatten voordelen als „biologisch evenwicht". Een mogelijk voorbeeld is:

1. De discrete schade aan gebouwen, materialen, e.d. zal teruglopen als gevolg van een verminderde lucht- en watervervuiling. De geldsbedragen die hiermee worden uitgespaard kunnen zeer hoog oplopen. Spectaculaire voorbeelden van — nu nog — voortwoekerende aantasting zijn b.v. de Akropolos en de binnenstad van Venetië. De herstel- en restauratiekosten zouden zeer aanzienlijk kunnen worden teruggebracht indien de vervuiling zou worden „geregeld". Echter ook op bescheidener schaal zijn vele voorbeelden te vinden.
2. De schade aan landbouw, veeteelt en visserij zal teruglopen. Een sterk tot de verbeelding sprekend voorbeeld is de vervuiling van de Rijn. De kalimijnen in de Franse Elzas veroorzaken een zeer aanzienlijke teruggang in de kwaliteit van het Rijnwater. Vooral door de recente processen, door Westlandse tuinders gevoerd tegen de Franse staat, is deze zaak in de belangstelling gekomen. Echter ook het feit dat de drinkwatervoorziening voor miljoenen Nederlanders van de kwaliteit van het water afhankelijk is, met steeds stijgende kosten van zuivering bij toenemende vervuiling, maken hier een regeling (b.v. standstill) urgent.
3. De gevolgen voor de mens zelf zullen veranderen. Nu is er helaas nog slechts weinig bekend aangaande de effecten van lucht- en waterverontreiniging op de menselijke gezondheid.

In verontreinigde gebieden zullen zich calamiteiten van een type als de beruchte Londense smog uit de vijftiger jaren wel niet spoedig herhalen. Hoe echter de frequentie van b.v. chronisch-respiratoire aandoeningen zal worden bij een bevolking die gedurende enige decennia is blootgesteld aan een relatief hoge luchtverontreiniging als in Rijnmond, wordt momenteel uitgebreid onderzocht. Dat deze omlaag zal gaan zonder milieuhygiënische maatregelen wordt vermoedelijk door niemand verwacht.

4. Het natuurlijk evenwicht kan worden aangetast. Het is belangrijk dat dit niet gebeurt, omdat verstoring vrijwel steeds betekent dat voor bepaalde gevoelige soorten de kans op uitsterven toeneemt. Voor de mens kan dit grote consequenties hebben. Sommige soorten hebben n.l. een „reservoir

functie", hetgeen inhoudt dat m.b.v. deze soorten aan specifieke wensen tegemoet kan worden gekomen. Te denken valt aan de veredeling van voedingsgewassen. Een andere functie is die van „signaal functie". Korstmossen hebben een dergelijke betekenis. Het zal de reiziger naar relatief onbevuilde gebieden zoals de Himalaya zijn opgevallen dat de korstmossen daar zeer frequent optreden.
Een apart probleem vormen de persistente stoffen. We kennen het effect op een redelijk lange termijn slechts van een zeer beperkt aantal stoffen. Ook hier is dus uiterste voorzichtigheid gewenst!
Zijn er ook bezwaren tégen standstill aan te voeren? Dit is zeer zeker het geval. Ontwikkelingen op regionaal niveau b.v. zullen anders dan tot dusverre moeten plaatsvinden. In plaats van in een grootscheepse ontwikkeling van een petro-chemisch complex, zoals in Zuid-Limburg het geval is geweest, zal men het meer moeten zoeken in dienstverlenende bedrijven en milieuvriendelijker bedrijvigheid als papier, zetmeel, optica, enz. De komst van de Centrale Directie van de PTT naar Groningen is een mooi voorbeeld van een beleid gericht op het aantrekken van werkgelegenheid in de sfeer van de eerste categorie. Op de korte termijn vooral zullen zich een groot aantal knelpunten voordoen. Te denken valt hier aan de gevolgen voor de visserij als bedrijfstak van de invoering van visserijquoten op de Noordzee. We zien echter toch ook hier weer de reeds in de inleiding gesignaleerde afhankelijkheid van de tijdsperiode waarover men denkt: het alternatief voor de vangstbeperking is een leeggeviste Noordzee. In dat geval zal de schade voor de visserij aanzienlijk groter zijn.
Een bijzonder probleem vormt de vraag hoe een degelijke controle op het navolgen van milieuwetgeving past in het kader van de ondernemingsgewijze produktie zoals wij die kennen. Het valt moeilijk te ontkennen dat een optimale ontwikkeling niet voorstelbaar is zonder de nodige bijsturing en controle van overheidswege. De eigen keuze van de produktieprocessen is echter juist een van de essentiële kenmerken van het particuliere bedrijfsleven. De angst voor industriële spionage o.a. zal een belangrijk obstakel kunnen worden. Bovendien, hoe zal de vakbeweging reageren op een uit milieu-oogpunt optimale techniek waarvan de werkgelegenheidsaspecten door haar niet gewenst zijn? Ook hier zal de discussie nog op gang moeten komen.

4. Een afbakening van de milieuproblematiek

Het lijkt buiten kijf dat de introductie van ideeën als standstill in de praktijk op grote weerstanden zal stuiten. Het economisch-ecologisch geheel is dermate complex dat telkenmale onvermoede interdependenties zullen optreden. Deze zullen op hun beurt weer geregeld moeten worden, hetgeen aanleiding kan geven tot zeer langdurige en slopende onderhandelingen. De moeizaamheid van het qua probleem toch zeer overzichtelijke Rijnoverleg (lozing van chemicaliën en zout in het Rijnwater dat o.m. een functie heeft in de drinkwatervoorziening en de tuinbouw) spreekt hier boekdelen. Telkens dook hier

het argument van de concurrentieverstoring tussen de industrieën van de betrokken landen op. De nu gevonden uitweg is slechts tot stand gekomen door een aantal vroegere „spelregels", zoals het beginsel dat de vervuiler betaalt, te wijzigen.
Wat zou men b.v. kunnen doen aan met de regelmaat van de klok optredende rampen met olietankers? Misschien dat een uitbreiding van de territoriale rechten, gepaard gaande met een uitbreiding van de mogelijkheden tot inspectie, zoals onlangs bepleit in Amerikaanse kringen, hierin enige verbetering kan brengen. Problemen rond de openbaarheid van gegevens zullen ook hier weer opduiken. Een fundamenteler aanpak zou natuurlijk veel beter zijn. Een stringente regeling van het vervoer van stoffen over zee, voorkomend op „zwarte" (zeer schadelijke), „grijze" (minder schadelijk geachte), en „beige" lijsten (te vergelijken met de eisen betreffende het vervoer van gevaarlijke stoffen over land) is natuurlijk uitermate gewenst. De bijna dagelijks in de krant te vinden lakonieke berichten, zoals de mededeling dat Japanse havenautoriteiten, na de ontdekking van het verlies van 10 vaten arsenicum door een Chinees schip, nagingen of het zeewater dit gif al bevatte, tonen de urgentie van regelingen op dit vlak voldoende aan. Een aparte categorie wordt gevormd door de problemen rond de kernenergie. De verwevenheid van belangen is hier dermate groot (energievoorziening, militaire toepassingen, status als grootmacht, afvalverwerking en -opslag, enz.), dat regelingen slechts zin hebben indien zij internationaal zijn.
Het is duidelijk dat de milieuproblematiek niet los gezien kan worden van de (wereld)energie- en voedselsituatie, de daarmee samenhangende vraagstukken rond het groeiend nationalisme, de afbakening van internationale grenzen, groeiende religieuze en raciale tegenstellingen, ideologische botsingen, de rol van het internationale bedrijfsleven, enz.
Een poging om althans een deel van deze probleemvelden te formuleren als een samenhangend complex vormt het werk van Meadows, Forrester en anderen: de Club van Rome en haar navolgers. De van vele zijden geuite kritiek dat men teveel „geëxtrapoleerd" zou hebben, d.w.z. bestaande trends in verbruik en produktie teveel als gegeven zou hebben aanvaard, zonder reacties op toenemende schaarste in voldoende mate te hebben ingebouwd (nieuwe technologieën die een kans krijgen door duurdere energie en grondstoffen, overgaan op substituten, e.d.) resulteerde in de van vele zijden geuite kwalificatie „te pessimistisch". Recentere wereldmodellen ademen (derhalve?) een iets optimistischer toon. Te noemen zijn hier b.v. het rapport van een groep economen onder leiding van de Amerikaanse Nobelprijswinnaar Leontief met als hoofdthema dat de grenzen aan de groei niet fysiek, maar politiek van aard zijn en het onderzoek van de Linneman-groep waarin medewerkers van de Vrije Universiteit te Amsterdam en de Landbouwhogeschool te Wageningen becijferden dat de wereld een verdubbelde wereldbevolking zal kunnen voeden. Tegen beide rapporten kan men kritiek opperen. Het Amerikaanse rapport b.v. noemt twee voorwaarden waaraan voldaan moet

worden, opdat het verschil tussen „Rijk" en „Arm" gehalveerd wordt zonder dat het milieu onherroepelijk schade oploopt: 1) in de landen van de Derde Wereld zullen fundamentele veranderingen op maatschappelijk gebied moeten plaatsvinden, én 2) de economische orde in de wereld zal ingrijpend veranderd moeten worden. Hoe dit te verwezenlijken in een sfeer van overleg (b.v. in het kader van de Verenigde Naties) blijft natuurlijk de vraag. Het Linneman-rapport behelst grotendeels een inventarisatie op wereldschaal van het in principe bebouwbaar areaal. De ecologische gevolgen van het teloor gaan van grote bosgebieden, het vrijkomen van enorme hoeveelheden meststoffen, de toenemende kans op erosie, e.d. zijn echter niet of in onvoldoende mate bekeken.

De hierboven vermelde studiën geven wel het kader aan waarin de algehele milieuproblematiek gezien moet worden. Het is duidelijk geworden dat voor een goede kwaliteit van het bestaan in de komende tijd grote offers gebracht zullen moeten worden. De lasten zullen verzwaard worden voor producent én consument. Recentelijk treffen we nog al eens de opvatting aan dat wat minder aandacht aan het milieu zou moeten worden besteed, aangezien de lasten te zwaar gaan wegen. Degenen die deze mening verkondigen gaan er dan kennelijk van uit dat de milieuproblematiek min of meer los gezien kan worden van andere (kosten) categorieën. De reden dat het milieubeleid als sluitpost wordt gezien (en andere kostenfactoren wel worden aanvaard) is waarschijnlijk dat de verdedigers van dit beleid als groep minder gewicht in de schaal leggen dan verdedigers van andere belangen. Achter „energie" als kostenfactor staan sterke belangen; de bevolkingsgroei wordt door vele groeperingen als juist gezien, enz. Wat het bedrijfsleven betreft, ondanks het gekrakeel rond zaken als medezeggenschap en de vermogensaanwasdeling, zijn ondernemers en vakbeweging één in het streven om te voorkomen dat de milieuaspecten van de produktie een grote prioriteit krijgen.

Samenvattend eindigen we met de opmerking dat een goed milieuhygiënisch beleid, hoewel wat minder direct aansprekend dan andere zaken, toch met kracht verdedigd moet worden. Het is onjuist om bij een zorgelijke economie minder aandacht te besteden aan de milieuzorg. De zorg voor het milieu is niet te scheiden van de grote problemen van onze tijd en moet dan ook in dit kader worden bezien.

A. E. Steenge

Notities van een lezer

Het volgende jaar, op 2 juli, zal het tweehonderd jaar geleden zijn dat **Jean Jacques Rousseau** in Ermenonville, dertig kilometers ten oosten van Parijs, overleed. Hij was toen net 66 jaar oud geworden en woonde sinds kort in een klein huisje in het park van het landgoed van de markies De Girardin.
Het is nu al wel zeker dat er over de gehele wereld, maar vooral in Frankrijk, omstandige herdenkingen zullen worden gehouden. Tijdens mijn vakantie in dat land bemerkte ik daar al aanzetten toe en al doen die plechtigheden natuurlijk erg kunstmatig en gedwongen aan, zij hebben ook hun voordelen: er worden betere en aangevulde edities van het werk uitgegeven en allerlei lieden gaan aan de slag om het leven en het werk van zo'n herdachte figuur weer eens opnieuw door te lichten. Nu is al vrijwel alles van Rouseau prachtig uitgegeven; ik bezit de *Pléiade-editie*, met daarbij een schitterend „album-iconographique", een heerlijk plaatjesboek. Over hem is onvoorstelbaar veel geschreven; ik vind nog steeds het boek van *Jean Starobinsky: J. J. Rousseau, la transparence et l'obstacle* (1971) het meest verhelderende vertoog.
De invloed van Rousseau is nog aanzienlijk, of, beter gezegd: hij heeft beschouwingen geleverd, verwarrend, aanvallend, aandoenlijk en onthutsend, waarmee hij een levensinstelling ontwikkelde, een nieuwe mentaliteit zonder twijfel, die we in het moderne denken en beleven nog op allerlei gebieden kunnen bespeuren. Van de achttiend'eeuwse *philosophes* is hij (met Diderot) vermoedelijk de enige die een vóóruit-gerichte betekenis heeft gehad. De anderen richtten zich meer *tegen* hun verleden en hun heden.
Hij is bovendien nog op een verwante manier te lezen; zijn schriftuur doet erg hedendaags aan: direct, afwisselend redenerend en emotioneel belijdend, en sterk psychologiserend. Niettemin lijkt het me vrijwel ondoenlijk hem duurzaam aantrekkelijk te vinden — het omgekeerde komt me ook ondenkbaar voor. Hij is een van de *Grote Onmogelijken* en vaak doet hij mij aan Multatuli denken: nerveus, tegenstrijdig, grillig maar in een diepere laag toch van een zeldzame zuiverheid. De omgang met zijn nagelaten werk, vooral het omvangrijke autobiografische deel, brengt veel levendigheid teweeg.

* * *

Deze winter heb ik zijn **Confessions** nog eens geheel en zorgvuldig herlezen en dan leef je een poosje met een erg boeiende man. Hij is meeslepend in zijn avonturen en theorieën, maar hij is ook een irritante „dichtkletser". Hij begint heel enthousiast en uiterst betrokken aan een affaire: met een persoon of een onderneming, is roerend van toewijding en overgave. Maar na verloop van tijd zakt zijn aandacht in; iets anders heeft hem „aangeraakt". Hij krijgt een hekel aan de vorige relatie, voelt zich gehinderd — maar wil die wending goedpraten, rationaliseren. Met grote en ietwat ridicule virtuositeit beredeneert hij dan de logica van zijn ommekeer en slaat geheel óm met zijn voorkeur.
Bijzonder akelig was in dit opzicht zijn zigzaggen in de verhouding tot vrienden en vriendinnen en de goedpraterij van het te vondeling leggen van zijn kinderen met Thérèse Le Vasseur. Maar dan komt er steevast het ogenblik dat hij weer ontwapent in zijn zelfverwijt en vooral in zijn diepe neerslachtigheden.

Op zeker moment beschrijft hij zijn grootste geluksideaal: een huisje bij het meer van Genève, in een bloeiende boomgaard, een vertrouwde vriend, een lieve vrouw, een koe en een bootje, de zon, een licht koeltje. „Alleen wanneer ik dit heb zal ik 'n volkomen geluk op aarde genieten".
Maar als hij op zijn 24e jaar zich werkelijk in ongeveer die verhoopte omstandigheden bevindt, maakt hij er in één jaar al weer gauw een eind aan. De situatie was magnifiek. Zijn vriendin, Madame De Warens — mooi maar meer dan tien jaar ouder — was met hem gaan wonen in het kleine landhuis „Les Charmettes", in de Haute Savoie, een half uur gaans ten zuiden van Chambéry. De plek is nog te bezoeken en men heeft getracht binnen en buiten iets te reconstrueren van wat het twee-honderd-vijftig jaar geleden geweest is. Hier heeft hij geleefd, gevrijd, gestudeerd, door de verrukkelijke omgeving gewandeld. Hij zegt in zijn *Confesions*: „Hier begon het korte geluk van mijn leven, hier kwamen de vredige maar vluchtige momenten die mij het recht geven te zeggen dat ik geleefd heb".
Maar hoe eindigde de idylle? Een jaar na dit begin ging hij naar Montpellier om een arts te consulteren. Onderweg ontmoet hij de veertig-jarige Madame De Larnage. Hij blijft wékenlang bij haar. Als hij terugkeert in Les Charmettes is zijn plaats bezet. Klagerig gaat hij weer op weg. — Zo is hij nu en dan een man om 'n beetje náár van te worden.

* * *

Men zou zich evenwel schadelijk vergissen door zijn persoonlijkheid met zijn wispelturigheden te bagatelliseren. Hij was een mens van uitzonderlijke kwaliteit. *Feitelijk* was hij de eerste die wérkelijk een inzicht in zijn eigen leven wilde verwerven: zijn verlangen naar „la transparence". Of zijn „bekentenissen" de „waarheid" bevatten is natuurlijk de vraag: hij had ook zijn „obstacles". Maar **waarachtigheid** was wél zijn opzet; in de eerste regels van zijn autobiografie heeft hij dit dramatisch geformuleerd, letterlijk: „Je forme une entreprise qui n'eut jamais d'exemple, et dont l'exécution n'aura point d'imitateur. Je veux montrer à mes semblables un homme dans toute la vérité de la nature; et cet homme, ce sera moi". (Pléiade, Livre I, p. 5)
Hij heeft, in wat we mogen noemen: de geschiedenis van het menselijk bezinnen op leven en lotgeval, definitief bepaalde accenten verlegd. Na hem kúnnen gewoon zekere dingen niet meer. *Kant* — een zware getuige — schreef op veertigjarige leeftijd: „Ik heb zelf een sterke voorkeur voor het zoeken naar waarheid. Ik voel een onlesbare dorst naar kennis en een rusteloze hartstocht om er verder in te komen; elke stap voorwaarts bezorgt mij groot genoegen. Er was een tijd dat ik dacht alleen daardoor de glorie van de mensheid te kunnen bevorderen en ik had afkeer van de gewone man die niets wist. Rousseau zette mij op mijn plaats. Mijn blinde vooroordeel werd door hem vernietigd; ik leerde van hem de menselijke natuur te respecteren, en ik zou mijzelf nuttelozer achten dan de gewone werkman als ik niet geloofde dat dit inzicht steun geeft aan alle begrip dat nodig is om de rechten van de mens te grondvesten". In de kuis en spartaans gestoffeerde werkkamer van Kant hing slechts één portret aan de wand: Rousseau. Toen diens boek Emile verscheen gebeurde er iets opzienbarends: de buurtgenoten zagen Kant 's middags zijn vaste wandeling niet maken. Hij had voor het eerst zijn dagindeling gewijzigd; hij ging lezen en bléef lezen.

* * *

Bij de Arbeiderspers in Amsterdam is — in de onvolprezen serie Privé-domein — een boek verschenen, dat vele niet-vaklieden in de muziek wellicht zouden negeren; ten onrechte. Het is het boek **Igor Strawinsky,** de kroniek van een vriendschap, door **Robert Craft**. De vertaling is van M. van Amerongen en deze is intelligent en fraai. Destijds heb ik de originele editie (1972) gelezen, die uitvoeriger is. Van Amerongen maakte een keuze. Enkele niet overgenomen fragmenten zijn mij opgevallen, zo het mooie verhaal dat in ons land speelt.
Opening van het Holland Festival. De koningin, ministers, ambassadeurs, gene-

raals. Borsten vol medailles. In de pauze na Mozarts Serenade KV 361 laat de koningin vragen of Strawinsky bij haar wil komen zitten. „Zij uit haar bewondering voor zijn composities en is niet alleen uit het veld geslagen maar zelfs sprakeloos door zijn antwoord: En welke van mijn composities bewondert u dan, majesteit?"
Zoals gezegd, het boek is ook voor niet zo speciaal muzikaal geïnteresseerden buitengewoon boeiend. Op zich zelf is Strawinsky een briljante, ogenschijnlijk inconsequente, in wezen aristocratische man van bizondere allure. Daarbij komt dat Craft, met Strawinsky druk rondtrekkend door de hele wereld, goed observeert en scherpzinnig verslag doet van alle ontmoetingen.
Ik denk bijvoorbeeld aan de tafelgesprekken met *Aldous Huxley* en na diens dood aan de aangrijpende bladzijden van Craft als een her-denking. Ook aan de dichter *Auden,* die zij dan hier, dan daar ontmoeten en wiens verrukkelijke aforismen door Craft stipt worden vastgelegd: „men durft niet toe te geven dat Beethoven van de verkeerde kant was."
Maar het mooiste verhaal speelt in Israël en heeft met Strawinsky niets te maken. Willy Brandt, als rijkskanselier, bracht een officieel bezoek aan Tel Aviv. Ben-Goerion leidde hem rond. Zij kwamen bij het muziekpaleis: het Mann-Auditorium. Brandt sprak er zijn genoegen over uit dat dit gebouw vernoemd was naar een groot Duits schrijver. „Maar het is genoemd naar een *Amerikaanse* schrijver!" antwoordde Ben-Goerion. Brandt: O, ja? Ik heb nooit van een Amerikaanse schrijver Mann gehoord. Wat heeft hij dan geschreven? Ben-Goerion: „Een cheque".
Craft besluit dit verhaal: „Zo ziet men voor zich hoe dit voorbeeld van de voorvaderlijke macht van het gevatte antwoord het hele land zal rondgaan, en hoe het een soort familietrots in zijn kielzog zal meevoeren."

* * *

Er loopt soms een lange, kronkelige weg naar de ontmoeting met een bizonder mens of een merkwaardig boek. Een jaar of drie geleden las ik bij Walter Benjamin, in diens *Angelus Novus,* een gesprek dat hij in februari 1928 had gehad met André Gide op een hotelkamer in Berlijn. Deze Franse schrijver bekende dat hij altijd moeite met de Duitse taal had gehad. Na een tienjarige pauze had hij kort tevoren in de Kongo weer eens een Duits boek open geslagen — en zijn verbazende ervaring was dat hij véél makkelijker die taal las. Dat schreef hij toe aan het feit dat hij in die tien jaar verder van zijn volstrekte verbondenheid met de *eigen* taal was afgeraakt. Benjamin zegt dat Gide het zó formuleerde: „Beim sprachenlernen ist nicht das wichtigste, wélche man erlernt; die eigene zu verlassen, das ist ausschlaggebend."
Of dit nu waar is of niet — wat er volgde prikte in mijn aandacht. Gide haalde een Franse ontdekkingsreiziger aan die gezegd had dat zij een ontdekt eiland pas een naam gaven als zij het verlieten. En Gide citeerde toen die zeevaarder letterlijk: „Ce n'est qu'en quittant une chose que nous la nommons" (Het is pas als wij iets verlaten dat we het benoemen.)
Dit is een zin die mij geweldig bezig houdt. De man die zoiets zegt moet belangrijk zijn; het geeft de geur als van een wijze filosofie, van intelligentie en elegantie, die me dan omzweeft en ik krijg een onweerstaanbare behoefte om alles van zo iemand te weten te komen. De man heette — volgens dat gesprek in Berlijn: **Bougainville.** Nasporingen in encyclopedieën en in de boekenrijen van de universiteitsbibliotheek leverde veel op. Hij heette Louis-Antoine de Bougainville, geboren in Parijs op 12 november 1729, zoon van een raadsheer des konings. Eerst dacht ik op een verkeerd spoor te zitten. Hij had niets van een zeeman. Hij was een geleerde, in de letteren en in de wiskunde; wel volgde hij een militaire carrière. In die fase van zijn leven vond ik een andere mooie uitspraak van hem. Hij werd naar de minister gestuurd door Generaal Montcalm teneinde plaatselijke versterking met hulptroepen te vragen. De minister liet blijken dat hij andere zaken aan zijn hoofd had en zei: „Als het huis zelf brandt, houdt men zich met de stallen niet bezig." De Bougain-

ville antwoodde: „Op grond van *die* woorden mag men in elk geval niet zeggen dat u spreekt als een paard."
Toen hij 35 jaar was gaf hij zijn leven een geheel nieuwe richting. Hij stelde de koning (Louis XV) voor hem een paar schepen ter beschikking te stellen om de grote zeeën te bestuderen en te exploreren teneinde Frankrijk, dat op de slagvelden en in de conferentiezalen vernederd was, een naam te hergeven.
Van 1766 tot 1769 zwierf hij systematisch rond met twee schepen over de wereldzeeën en bracht verslag uit in een schitterend boek: *Voyage autour du monde, par la frégate du roi — la Boudeuse et la flûte l'Etoile* (1771).
Maar dat boek was natuurlijk onvindbaar.

* * *

Ik werd weer aan De Bougainville herinnerd door een essay van **Rutger Kopland** in het tijdschrift Tirade van mei van dit jaar. Kopland is een fijnzinnig dichter van wie ik alles wat ik vinden kan lees en vele regels sterk bewonder. Zinnen als: „Ik houd van / mensen aan wie je zien kunt dat ze kinderen zijn / geweest maar het niet meer zijn," — En „Ga nu maar liggen liefste in de tuin, / de lege plekken in het hoge gras, ik heb / altijd gewild dat ik dat was, een lege / plek voor iemand, om te blijven." Voor mijn gevoel zijn dit regels die Kopland weergeven in zijn kern.
Maar nu dat essay — over een door hém weer gewaardeerde dichter, Van Deel, die ik zo weinig waardeer dat ik zijn voornaam vergeten ben. Kopland analiseert een aantal verzen van Van Deel en citeert er één, waarin de regel voorkomt: . . . pas / als iets weg is, leer je het echt kennen." Dit is een lelijke frase — maar ik zat weer midden in de idee van De Bougainville: „Ce n'est qu'en quittant une chose que nous la nommons."
Laat ik niet verder geheimzinnig doen: ik heb het boek! Deze zomer waren wij een dag of vijf in het Loire-gebied in een klein plaatsje éven ten zuiden van het Château de Chambord: Bracieux. Op één van die dagen met stralende zon waren wij in dat dorp terwijl er een zogenaamde Foire des Antiquaires et Brocantairs werd gehouden, eigenlijk een markt van uitdragerij en een béétje waardevolle antieke dingen. Maar het is prachtig om in die kleine straatjes en onder de arkaden op het pleintje tussen de uitstallingen door te scharrelen: oude kasten, stoeltjes, kleren, geklopt-zilveren kandelaars, klokken. sieraden, bibelots en boeken. Uit één zo'n stapel viste ik een magnifieke herdruk op van De Bougainville's Voyage van 1966, in leer met fraaie stempels en fotografische reproducties van de gravures — voor vijftien francs!
Het is een juweel van een boek met meeslepende verhalen en scherpe opmerkingen. Hij beschrijft de ontberingen aan boord van zo'n schip uit de 18e eeuw op de oceaan, maar observeert en registreert ook stipt hoe de inboorlingen van nooit bezochte eilanden leven en bestaan. Een curieuze zaak is het als een matroos na zeker één jaar zwalken over die wereldzeeën ontmaskerd wordt als een vrouw. De problemen van het sexuele leven op zo'n zwervend schip beschrijft hij nuchter en intelligent. Ik zal misschien nog wel eens een anecdote uit dit boek vertellen.

* * *

Elias Canetti is langzamerhand een beroemd man geworden. Met zijn roman *Die Blendung,* die door Jacques Hamelink in 1967, onder de titel *Het Martyrium,* werd vertaald, bereikte hij ook in ons land de nodige bekendheid. Nu onlangs vertaalde men zijn jarenlange notities: *Die Provinz des Menschen.* En geheel in de mode is zijn boek *Masse und Macht,* waaraan hij twintig jaar werkte maar dat hij pas tien jaar later uitgaf.
Canetti is een perfectionist. Met uiterste zorg en geduld herschrijft hij zinnen en passages ontelbare keren met als enig doel: helderheid en eenvoud van uitdrukking. Daarin slaagt hij nauwkeurig. Een indringend voorbeeld is zijn laatste boek dat zojuist is uitgekomen: *Die gerettete Zunge, geschichte einer Jugend"* — Carl Hanser Verlag, Wien, 1977. Voor het eerst in zijn vele boeken heeft hij er zich toe gezet om rechtstreeks over zijn eigen leven, in het bizonder over de eerste zestien jaar daarvan te schrijven. Het zijn de kinderjaren in een goedgesi-

tueerd koopmansgezin. Het begint in zijn geboortestad Rustschuk in Bulgarije (1905), gaat dan naar Engeland, Oostenrijk en Zwitserland.
De titel legt hij in de eerste regels uit, die ik hier vertaald weergeef: „Mijn vroegste herinnering is in rood gedoopt. Op de arm van een dienstmeisje kom ik door een deur naar buiten, de vloer voor mij is rood en links is een trap naar beneden die ook rood gekleurd is. Recht tegenover ons, op dezelfde hoogte gaat een deur open en een glimlachende man komt naar buiten die vriendelijk naar ons toekomt. Hij komt heel dicht bij me staan en zegt tegen mij: Laat me je tong zien! Ik steek mijn tong uit, hij steekt zijn hand in zijn zak, haalt er een zakmes uit knipt het open en komt er mee heel dicht bij mijn uitgestoken tong. Hij zegt: We zullen hem z'n tong afsnijden. Ik durf mijn tong niet in te trekken, het mes komt steeds dichter bij, straks raakt hij mij. Op het laatste moment trekt hij het mes terug en zegt: Nu nog niet, maar morgen. Hij klapt het mes dicht en stopt het in zijn zak. — Iedere morgen komen wij door die deur naar buiten, staan op die rode vloer, de deur tegenover ons gaat open, de glimlachende man komt naar buiten. Ik weet wat hij zal zeggen en wacht op zijn bevel mijn tong uit te steken en iedere keer ben ik een beetje erger bang. De dag begint er mee en het gebeurt vele malen."
Hij moet toen twee jaar geweest zijn, het was in Karlsbad waar hij met zijn ouders de zomer doorbracht. Zij hadden een kindermeisje uit Bulgarije meegenomen. 's Morgens vroeg gaat dat meisje met de kleine jongen op haar arm een wandeling door Karlsbad maken en zij redt zich goed al spreekt zij alleen Bulgaars. Zij is steeds tijdig terug. De ouders zien dat er wel eens een jonge man met haar meeloopt. Zij weet niets over hem te vertellen: een toevallige ontmoeting. Weer later blijkt dat die jonge man in de kamer tegenover het gezin Canetti in een pensionkamer woont. Het meisje gaat menigmaal 's nachts naar hem toe. De ouders komen daar achter en sturen haar naar Bulgarije terug. Maar het jongetje dat zijn oppas 's nachts wel eens zag gaan en komen heeft — het mes indachtig — tien jaar daarover gezwegen.
Lang zwijgen heeft zijn tong steeds gered. Al zijn werk is laat verschenen, met grote bedachtzaamheid en na veel terughoudendheid geschreven.
Het slot van het boek is ook van een nuchtere, wijze pracht: een heel lang gesprek met zijn moeder, die hem uit zijn jonge wereld van alleen maar lezen, alleen maar absorberen, alleen maar omgaan met bewonderenswaardige dingen zal halen. „Met alle middelen verweerde ik mij tegen het vertrek, maar zij liet niet af en nam mij mee. De enige volkomen gelukkige jaren, het paradijs in Zürich, vonden hun einde. Misschien was ik wel gelukkig gebleven als zij mij niet had meegenomen. Het is evenwel waar dat ik andere dingen ging ervaren dan die welke ik in het paradijs beleefde. Het is waar dat ik — als de vroegste mens — door de verdrijving uit het paradijs pas werkelijk mens werd."

* * *

Het is buitengewoon verheugend dat het werk van de omstreeks de late veertiger jaren zo beroemd geworden psychiater **Harry Stack Sullivan** ook in ons land begint te verschijnen. Ik herinner mij nog hoe verademend het destijds was de revolutionaire inzichten van die Amerikaan, die eigenlijk helemaal geen officiële psychiatrische opleiding had genoten, te lezen en te bespreken. *Grewel, Oerlemans, Feith* en *Van Emde Boas* waren toen de zenuwartsen die hem kenden en zijn denkbeelden hier verwerkten.
Harry Stack Sullivan was een vreselijk eenzame man, hij was homosexueel en had een arme, schamele jeugd gehad. Maar zelden zal een man uit zoveel kwetsuren in een weerbarstige wereld zoveel profijt voor die wereld hebben gepuurd. Bij zijn leven heeft hij praktisch niets in boekvorm gepubliceerd, alleen colleges en artikelen en lezingen. Na zijn dood hebben leerlingen en collega's uit deze stof een zevental boeken van zeer ongelijke waarde samengesteld. Het beste boek in het Engels is: *The interpersonal theory of psychiatry,* New York, 1953, dat in 1978 bij de uitgever Ambo vertaald zal

uitkomen. Ook goed is *Conceptions of modern psychiatry*, vooral het vijfde hoofdstuk. Ook dit is bij Ambo uitgegeven. Maar uitstekend is het boek óver Sullivan, door A. H. Chapman: *Harry Stack Sullivan. His life and his work*, New York, 1976. Eveneens vertaald bij Ambo.

De grote betekenis van Sullivan is de zeker voor zijn tijd geheel nieuwe wijze waarop hij met de emoties, met de schuldgevoelens omgaat. Hij voerde de „helpers" in, assistenten die pogen nerveuze en gestoorde patiënten te betrekken in gesprekken op één niveau, door wederzijdse bekentenissen van geheime handelingen, wensen en verlangens — de zogenaamde geven-en-nemen-dialoog. Hij hanteerde ook het „één-soort-postulaat", hetgeen wilde zeggen dat hij betoogde, beleed en in zijn therapie verwerkte, dat wij meer overeenkomstigs dan verschillends hebben. In de loop van zijn leven ontwikkelde hij ook de theorie van „de geneigdheid tot gezondheid", de voorkeur en het vermogen tot evenwicht dat pas vrijkomt als oorzaken van angst en vervreemding zijn weggeruimd.

Het merkwaardige bij deze denker over menselijke psychische moeilijkheden is dat zijn geweldige betekenis niet steekt in originele vondsten. Zijn bestrijding van Freud bijvoorbeeld is erg zwak en meestal misplaatst. Hij verwijt Freud van materialistische beelden gebruik te hebben gemaakt — het onbewuste is een soort van doos —, maar zelf spreekt hij van energie-transformaties, een net zo metaforisch begrip. Iets dergelijks heb ik ook eens ervaren met de Amerikaanse filosoof Dewey, die Kant bestreed. Ook hij had naar mijn mening Kant niet grondig gelezen, zoals Sullivan naar mijn gevoel Freud maar oppervlakkig kende.

Sullivan heeft evenwel heel doordacht een nieuwe techniek ontwikkeld. Zijn boek „The psychiatric Interview" (New York 1954) is misschien wel zijn meest revolutionaire werk. En dan zijn er een aantal ideeën die boeiend zijn, zo bijvoorbeeld — wat mij erg veel verhelderd heeft — zijn denkbeeld van de *parataxische vertekeningen:* de neiging van de mens om zijn medemens te behandelen alsof deze iemand anders is, iemand die in een vroeger stadium een niet goed opgeloste relatie tot de betrokken mens heeft gehad.

Sullivan bezoekt begin januari 1949 de executieve vergadering van de wereldfederatie voor geestelijke gezondheid — in Amsterdam. Hij maakte zich erg woedend over de trage voortgang. Hij vertrok naar Parijs, dáár stierf hij in een hotelkamer, op 14 januari 1949.

P. Spigt

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- Om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 30,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,

b. contributie van tenminste *f* 15,— per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, mr. A. KOMEN, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 27,50; losse nummers *f* 7,—.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap:
Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.

Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v de Humanistische Stichting Socrates.